

**ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ
НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ
З ДІТЬМИ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ,
ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
ОБСТАВИНАХ**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

**ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ
НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ
З ДІТЬМИ РАННЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ,
ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
ОБСТАВИНАХ
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ**

**ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ
З ДІТЬМИ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ
У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ**

ГРУПА АВТОРІВ:

Бабій Н. І., директор Черкаського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; **Гейко Т. М.**, директор Уманського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; **Дубініна І. М.**, заступник директора Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту; **Комарова Н. М.**, керівник Центру теорії та методики соціальної роботи Державного інституту розвитку сім'ї та молоді; **Мозгова С. В.**, начальник відділу соціальної роботи Броварського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; **Ніколаєнко Л. О.**, директор Київського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; **Пеша І. В.**, доцент кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

КООРДИНАТОРИ ПРОЕКТУ:

Герасимова О. Ю., директор Програми «Родина для дитини», Холт Інтернешенл

Курашина Л. А., менеджер Програми «Родина для дитини», Холт Інтернешенл

Рекомендовано Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді працівникам центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для використання в роботі з сім'ями та дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Методичні рекомендації розроблені для впровадження **Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку, які опинилися у складних життєвих обставинах. Програма** спрямована саме на забезпечення розвитку дітей та практичну допомогу батькам у справі виховання дітей.

В основу **Програми** закладено модель, що розроблена і вже понад 30 років реалізується в США, і є ефективною у запобіганні жорстокому поводженню та недостатньому догляду за дітьми шляхом створення умов для повноцінного розвитку дітей, підтримки батьків та збереження сімей.

Методичні рекомендації розроблені за результатами практичного втілення **Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку** в Черкаській та Київській областях, що відбувалось в рамках Програми USAID «Родина для дитини», яка виконується в Україні організацією Холт Інтернешенл.

Запропоновані методики роботи з дітьми раннього (до 3 років) і дошкільного (3 – 6 років) віку та батьками цих дітей стануть у нагоді спеціалістам соціальної сфери, які надають допомогу сім'ям, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Будь-яка частина цієї публікації може бути відтворена за умови відповідного посилання.

Створення та видання цієї публікації стало можливим завдяки підтримці американського народу, що була надана через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках **Програми «Родина для дитини»**. Погляди авторів, викладені в даній публікації, не обов'язково відображають позицію USAID чи Уряду Сполучених Штатів Америки.

ЗМІСТ

ПРОГРАМА «РОДИНА ДЛЯ ДИТИНИ» В УКРАЇНІ	4
ВСТУП	6
Розділ 1	
СУТНІСТЬ ПРОГРАМИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ	7
1.1. Історія виникнення, основні складові та концептуальні підходи <i>Програми</i>	9
1.2. Досвід реалізації Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, в Україні	15
Розділ 2	
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ	23
2.1. Відбір сімей та дітей, які залучаються до <i>Програми</i>	25
2.2. Модель підтримки сім'ї, що використовується в <i>Програмі</i>	32
2.3. Навчальна програма для батьків	36
2.4. Домашні візити	41
2.5. Проблемні ситуації, які можуть виникнути в ході домашніх візитів	50
Розділ 3	
ТЕРАПЕВТИЧНА ПРОГРАМА ДЛЯ ДІТЕЙ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	59
3.1. Характеристики терапевтичного підходу <i>Програми</i>	61
3.2. Організація групової роботи з дітьми	63
3.3. Психологічний розвиток дитини раннього та дошкільного віку ...	66
3.4. Індивідуальні особливості поведінки дітей	74
3.5. Проведення терапевтичних занять з дітьми	78
Розділ 4	
ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕНТРУ ДЕННОГО ПЕРЕБУВАННЯ ДІТЕЙ	89
4.1. Створення центру	91
4.2. Облаштування приміщення центру	93
Розділ 5	
ДОКУМЕНТАЦІЯ, ЯКА ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ В РОБОТІ З СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ	101
ДОДАТКИ	109

ПРОГРАМА «РОДИНА ДЛЯ ДИТИНИ» В УКРАЇНІ

Основна цінність системи охорони дитинства сьогодні полягає у визнанні того, що всі діти мають право на виховання в постійній безпечній родині. Саме на цьому принципі побудована Програма Агентства США з Міжнародного Розвитку «Родина для дитини», яку реалізує в Україні організація Холт Інтернешнл Чілдренз Сервісез.

Програма «Родина для дитини» розпочала роботу в жовтні 2004 року з метою створення комплексної системи сімейних форм виховання для дітей, позбавлених сімейної опіки, та дітей, для яких існує ризик втрати сім'ї. Невід'ємною частиною програми є підтримка дітей та сімей, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІДу.

Програма «Родина для дитини» працює в семи місцевостях п'яти областей України: Дніпропетровської (м. Дніпропетровськ і Новомосковський район), Київської (Броварський район), Черкаської (м. Умань та Уманській район), Донецької (м. Горлівка) та Одеської (Білгород-Дністровський район). Впровадження Програми здійснюється з урахуванням особливостей кожної місцевості з метою забезпечення потреб саме цієї громади.

Робота Програми «Родина для дитини» спрямована на розвиток послуг у трьох сферах, а саме: збереження родини, національне усиновлення, розширення альтернативних сімейних форм виховання таких, як прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

Зусилля Програми «Родина для дитини» в першу чергу спрямовані на захист дитини від жорстокого поводження та недбалого ставлення. Найкращий спосіб це зробити – зміцнити та підтримати сім'ю, тому що таким чином дитину не тільки буде захищено від насильства та жорстокості, але й буде попереджено травму, викликану розлученням з сім'єю та влаштуванням в «несімейне» середовище. Сім'ї здатні змінюватися та розвиватися, і більшість сімей не хочуть завдати шкоду своїм дітям, а при необхідній підтримці та навчанні, можуть розвинути батьківські навички, піклуватися та доглядати за своїми дітьми належним чином. У пілотних місцевостях Програми «Родина для дитини» разом з партнерськими організаціями запроваджено послуги комплексної допомоги сім'ям з дітьми, які опинились у складних життєвих обставинах. Невід'ємною складовою цих послуг є навчання батьків батьківським навичкам за тренінговим курсом «Батьківство в радість».

Другий пріоритет Програми «Родина для дитини» – розвиток усиновлення, оскільки збереження та повернення у сім'ю не завжди можливе. Дуже важливо, що акцент ставиться на «пошук сімей для дітей», а не навпаки. Кожна дитина заслуговує на те, щоб мати постійні сімейні зв'язки. Досягти постійності можливо через сімейні стосунки, які пропонують безпеку, стабільність, віддане батьківство, безумовну любов, підтримку на все життя, та юридично закріплений статус члена сім'ї. Результатом роботи Програми «Родина для дитини» стало запровадження навчального курсу підготовки батьків-усиновителів «Стаємо батьками».

Подальший розвиток прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу – це ще один напрямок діяльності Програми «Родина для дитини». Завдяки Програмі підготовлені спеціалісти з питань підготовки, створення та супроводу прийомних сімей/ДБСТ, проводяться рекламні-інформаційні кампанії, потенційні прийомні батьки та батьки-вихователі отримали можливість проходити підготовку на місцевому рівні. Все це призвело до значного збільшення кількості прийомних сімей/ДБСТ та дітей, влаштованих до них.

Перші прийомні сім'ї для дітей з ВІЛ-інфекцією почали з'являтися в Україні саме завдяки адвокаційним та інформаційним зусиллям, а також технічній допомозі з боку Програми «Родина для дитини». В рамках Програми розроблено тренінговий курс підготовки прийомних батьків, які братимуть на виховання ВІЛ-позитивних дітей. Цей курс під назвою «Догляд та підтримка ВІЛ-інфікованих дітей» затверджено Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту як складову обов'язкової підготовки прийомних батьків.

Програма «Родина для дитини» співпрацює з усіма службами та структурами, залученими у систему опіки та піклування на місцевому, регіональному та національному рівнях, а також з неурядовими організаціями, які опікуються питаннями захисту прав дітей та надають послуги родинам та дітям, які опинилися у кризовій ситуації.

Окрема низка заходів спрямована на підвищення поінформованості та свідомості населення в цілому, мобілізацію зусиль місцевих громад та формування небайдужого ставлення з боку кожного члена суспільства.

ВСТУП

Найпридатнішим навколишнім середовищем, що сприяє оптимальному розвитку дітей раннього віку, є, безумовно, родинний дім та батьківська турбота. Саме батьки й родина передусім відповідають за задоволення потреб маленьких дітей. Стиль життя сім'ї, взаємостосунки між батьками, емоційна атмосфера, ставлення до дітей, форми й засоби виховання, батьківські інтереси та способи їхнього задоволення, ступінь уваги, що приділяється дитині, ідеали, якими керуються батьки, середовище, до якого вони належать, та ще багато чого іншого закладається в основу особистості дитини.

Спілкування з батьками для дитини — головне джерело інформації про навколишній світ. Від того, які зразки взаємодії з цим світом демонструють вони дитині, великою мірою залежить її розвиток. У процесі спілкування формуються не лише пізнавальні здатності людини, а й інтегральні складові психічного життя: самооцінка, усвідомлення власного «Я», відчуття його тотожності за будь-яких життєвих обставин, засвоюються прийоми протидії зовнішньому тиску, виробляються критерії ставлення до інших людей тощо.

Повноцінний, гармонійний розвиток дитини неможливий у сім'ях, де батьки неналежним чином виконують свої обов'язки. Основу сімейного неблагополуччя здебільшого становлять конфлікти міжособистісного, соціально-побутового, психофізичного та фізіологічного характеру. Рівень забезпечення і виховання дітей у сім'ях, котрі перебувають у складних життєвих обставинах, не відповідає життєво необхідним вимогам, що, в свою чергу, накладає відбиток на їхній розвиток та поведінку.

Несприятливі умови розвитку дітей у родині не завжди залежать лише від асоціальної поведінки батьків. Часто недбале ставлення до дитини впливає з необізнаності батьків у питаннях виховання, спілкування з дітьми, у нерозумінні значущості батьківської уваги й турботи для розвитку дитини.

Вашій увазі пропонуються *методичні рекомендації*, розроблені для впровадження **Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку, які опинилися у складних життєвих обставинах** (далі — **Програма**). Ця **Програма** спрямована саме на забезпечення розвитку дітей та практичну допомогу батькам у справі виховання дітей.

В основу **Програми** закладено модель, що розроблена і реалізується організацією *Relief Nursery (Реліф Нерсери)* в м. Юджин, штат Орегон, США з 1976 року. Місія *Relief Nursery* полягає у запобіганні жорстокому поводженню та недостатньому догляду за дітьми шляхом раннього втручання, спрямованого на підтримку та створення умов для повноцінного розвитку дітей, підтримку батьків та збереження сімей.

Методичні рекомендації розроблені за результатами практичного втілення **Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку** в Черкаській та Київській областях. Втілення **Програми** відбувалось в рамках реалізації грантових проектів, підтриманих Програмою USAID «Родина для дитини».

Запропоновані методики роботи з дітьми раннього (до 3 років) і дошкільного (3 — 6 років) віку та батьками цих дітей стануть у нагоді спеціалістам соціальної сфери, які працюють з дітьми дошкільного віку та надають соціальну допомогу сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Розділ 1

**СУТНІСТЬ ПРОГРАМИ
НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ
З ДІТЬМИ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ,
ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
ОБСТАВИНАХ**

1.1. Історія виникнення, основні складові та концептуальні підходи Програми

Організація *Relief Nursery* була створена в м. Юджин, штат Орегон, США, 30 років тому у відповідь на потреби місцевої громади. У той час в місті зростала кількість сімей, які через низку власних проблем не могли дати ради своїм маленьким дітям, про що свідчили статистичні показники здоров'я та дитячої смертності. Організація починала свою роботу з простих речей, таких як надання гуманітарної допомоги сім'ям з дітьми, що перебували у скрутному становищі, а також з послуг догляду за дітьми для того, щоб їхні батьки мали час вирішити питання свого працевлаштування, лікування тощо. Згодом очевидною стала необхідність систематизувати і розширити спектр послуг, які б у кінцевому результаті сприяли безпечному та гармонійному розвитку дитини в сімейному оточенні.

Сьогодні *Relief Nursery* — загальновизнана неприбуткова взірцева програма, яка спрямована на зміцнення сімейних стосунків у сім'ях груп високого ризику та забезпечення безпеки та здоров'я уразливих дітей. Ця модель є унікальною, оскільки надає комплексні та індивідуалізовані послуги за підтримки міцного партнерства держави з місцевими бізнес-структурами та громадськими організаціями. Модель *Relief Nursery* без сумніву є доцільною і з огляду на благополуччя дитини, сім'ї та громади, і через її фінансову складову.

Модель *Relief Nursery* — це виважена інвестиція у майбутнє дітей, громади та нації.

Попередження жорстокого ставлення до дітей зменшує подальші потреби та витрати в галузі психічного здоров'я, спеціального навчання, соціальної допомоги, лікування наркоманії та утримування у в'язниці. Тридцятирічний успіх роботи організації *Relief Nursery* надихнув інші громади штату Орегон запровадити такі послуги в себе за підтримки та керівництва працівників Центру поширення досвіду *Relief Nursery*. На сьогоднішній день *Relief Nursery* успішно відтворена у восьми міських та сільських громадах штату Орегон, і всюди вона мала однаково стабільний успіх. Нещодавно правління організації *Relief Nursery* побачило можливість та відчуло обов'язок розпочати загальнонаціональне розповсюдження свого досвіду.

До організації *Relief Nursery* за допомогою та підтримкою звертаються малозабезпечені сім'ї високої групи ризику, які виховують дітей до шести років. Такі малозабезпечені сім'ї стикаються в своєму житті з численними факторами ризику, їхні діти наражаються на максимально високий ризик жорстокого поводження та бездоглядності, що пов'язано з тією ситуацією, яка склалася або раніше складалася в сім'ї.

На момент початку надання послуг:

- в 41% сімей батьки притягалися до кримінальної відповідальності через судову систему;
- 46% сімей відчували на собі, що таке насильство в сім'ї;
- 55% сімей мають проблеми з вживанням алкоголю та наркотиків;
- 55% сімей раніше притягалися до відповідальності службою захисту дітей

Загалом 83% сімей мають п'ять або більше факторів ризику, пов'язаних із підвищеним ризиком жорстокого поводження з дітьми та з їх бездоглядністю.

Результати роботи організації *Relief Nursery*

Результати роботи організації *Relief Nursery* вражають, особливо з огляду на те, що доводиться працювати в умовах численних факторів ризику, на які наражаються сім'ї та їхні діти.

Факти жорстокого поводження з дітьми. Після року отримування послуг в *Relief Nursery* у 95% сімей більше не реєструються випадки жорстокого ставлення до дітей та їх бездоглядності.

Прийомні сім'ї. 99% дітей, охоплених послугами *Relief Nursery*, більше не потребують перебування в прийомних сім'ях та можуть повертатися додому.

Нормальний розвиток. У 90% дітей, які отримують послуги *Relief Nursery*, розвиток відповідає віковій нормі; 10% навчається за спеціальною програмою.

Здоровий та тверезий спосіб життя. 85% батьків, які раніше вживали алкоголь і наркотики, а тепер залучені до програми позбавлення від алко- та наркозалежностей у *Relief Nursery*, позбулися цієї шкідливої звички.

***Relief Nursery*: модель партнерства громади та приватного сектору**

Організація *Relief Nursery* не обмежується лише послугами, які вона надає. Надзвичайно важливим елементом цієї моделі є її унікальний приватно-громадський характер. Активно шукаючи різноманітних партнерів серед окремих людей та

громадських організацій, *Relief Nursery* залучає успішних та відданих справі осіб з підприємницького, юридичного, освітнього, політичного та приватного секторів. Такий підхід дає змогу представникам різних сфер створити ефективне Правління директорів, основним обов'язком якого є стратегічне планування, пошук та забезпечення необхідного фінансування та контроль за діяльністю організації.

Участь волонтерів не обмежується членством у Правлінні та наданням коштів. Враховуючи той факт, що програма викликає довіру і користується повагою в своїх громадах, волонтерів активно шукають та залучають до різноманітних аспектів роботи організації *Relief Nursery*.

Визнання моделі *Relief Nursery*

За роки своєї роботи організація *Relief Nursery* набула повсюдного визнання за новаторство у сфері надання послуг та партнерства громадських і приватних структур, яке забезпечує сталі позитивні результати у справі допомоги сім'ям з дітьми. Наведемо деякі факти, що свідчать про визнання моделі:

- *Relief Nursery* була однією з шести організацій, які представили Департаменту з питань охорони здоров'я та соціальної підтримки США свої оригінальні демонстраційні проекти по роботі з дітьми грудного віку в кризових сім'ях.
- Відомство США з питань жорстокого поводження з дітьми та їхньої бездоглядності визначило *Relief Nursery* «інноваційною програмою у визначних аспектах» (2004).
- Програма «Досягнемо успіху» (програма підтримки у позбавленні від алко- та наркозалежності) була обрана та профінансована Адміністрацією з питань наркоманії та психічного здоров'я (SAMSHA) як одна з восьми національних програм, досвід яких слід поширювати (2004).
- Робін Кapp-Морс та Мередіт В. Уїлі у своїй книзі *Ghosts from the Nursery: Tracing the Roots of Violence (Привиди з глибокого дитинства: де коріння жорстокості)* (1997) назвали *Relief Nursery* успішною програмою в галузі практичної підготовки батьків дітей дошкільного віку з сімей високої групи ризику.
- *Relief Nursery* потрапила у перелік з п'яти «Програм Орегону із доведеною ефективністю» в рамках дослідження економічної ефективності, проведеного Комітетом у справах громадської злочинності Портлендської торгової палати.
- Ед Уайтло, професор економіки Університету Орегон, порівняв прямі та непрямі витрати на надання послуг усій сім'ї в рамках *Relief Nursery* (\$ 3 000) з прямими витратами на ув'язнення дорослої людини (\$ 20 000 на рік).

Основні складові програми

До *Relief Nursery* сім'ї звертаються з різноманітними проблемами, зокрема: допомога в тій чи іншій кризовій ситуації, організація тимчасового догляду за дітьми, певна порада щодо виховання дітей, скерування до спеціалістів різних галузей, задоволення базових потреб та включення дітей до терапевтичної програми для дітей дошкільного віку. На будь-якому етапі звернення сім'ї по допомогу, висококваліфіковані фахівці розпочнуть роботу з вирішення конкретної проблеми, з якою до них звернулися, ставлячи на перше місце сильні сторони сім'ї та безпеку дитини. Головне ж у цих взаєминах — повага, толерантність і підтримка в тому обсязі, який

потрібен в кожному конкретному випадку. «Всі послуги під одним дахом» означають, що батьки можуть отримати більше послуг протягом певного часу або декілька послуг одночасно. Персонал різних служб співпрацює між собою і легко знаходить спільну мову з батьками.

Модель *Relief Nursery* передбачає організацію роботи з дітьми та батьками із сімей, які перебувають у кризовій ситуації, за трьома основними напрямками: *терапевтичні заняття з дітьми дошкільного віку, домашні візити, навчання та підтримка батьків*.

Терапевтичні заняття з дітьми дошкільного віку. Унікальне поєднання занять для дітей в домашніх умовах та в класній кімнаті. Ця програма створює навчальні ситуації для розвитку компенсаторних механізмів та забезпечує терапевтичну емоційно-психологічну підтримку дітей віком до 6 років. Домашні візити, які здійснює вихователь, дають йому змогу встановити належні стосунки для підтримки дітей та батьків. Спеціалісти, які надають дітям терапевтичну допомогу, а також консультанти з питань навчання працюють як з дітьми, так і з батьками.

Домашні візити. Наголошуючи на значенні роботи з сім'ями та дітьми у звичних для них умовах, модель *Relief Nursery* внесла елемент домашніх візитів до усіх аспектів програми. Вихователі, консультанти, консультанти з питань алко- та наркозалежності за принципом «рівний — рівному» надають послуги за місцем проживання кожен окремо або як команда. Залежно від своєї спеціалізації і потреб сім'ї, вони зосереджують увагу на вирішенні проблем, скеруванні, підтримці батьків і стосунках між дітьми та батьками, питаннях одужання та безпеки дітей.

Навчання та підтримка батьків. Серед усіх компонентів *Relief Nursery* для батьків існують можливості для розвитку своїх здібностей та навичок у вихованні дітей, починаючи від регулярних занять за спеціальною навчальною програмою, груп взаємної підтримки, домашніх візитів до нових можливостей моделювання та підтримки.

У разі потреби батьки та діти отримують більш широкий спектр соціальних послуг, які дають змогу розв'язати сімейні проблеми.

Термінова допомога сім'ям у кризовій ситуації. Сім'ям у разі потреби надається допомога у кризовій ситуації під час першого контакту або вже в процесі роботи. Така допомога може включати надання тимчасового догляду за дітьми, допомогу на дому, консультації, поміч продуктами харчування та/або розробку плану безпеки у відповідь на загрозу виникнення насильства в сім'ї.

Виїзна робота з ізольованими та/або молодими сім'ями. Персонал, що відповідає за набір клієнтів/виїзну роботу, застосовує творчий, гнучкий підхід і пропонує тим, хто потребує підтримки та/або послуг, зустрічі вдома або в районі проживання, відпочинок, консультації по телефону, транспорт. За допомогою пересувного підрозділу *Relief Nursery* спеціалісти можуть працювати з ізольованими сім'ями. Такий підхід дозволяє залучити ті сім'ї, які інакше б не дізналися, що такі послуги існують і їм потрібні.

Підтримка у позбавленні від алко- та наркозалежності. *Accessing Success (Досягнення успіху)* — загальновизнана у Сполучених Штатах програма надання підтримки у позбавленні від алко- та наркозалежності в рамках роботи *Relief Nursery*, до якої залучені такі працівники як наставники за принципом «рівний — рівному»,

консультанти з питань алко- та наркозалежності, які мають відповідний сертифікат, а робота цієї програми спрямована на важливі аспекти одужання та виконання батьківських функцій в процесі одужання. Пропонуються групи взаємної підтримки, заняття, спрямовані на тамування гніву та злості, а також соціальні заходи без алкоголю та наркотиків.

Психічне здоров'я та спеціальне навчання. Моніторинг, оцінка та послуги у цих сферах є елементом терапевтичної програми для дітей дошкільного віку та інших компонентів *Relief Nursery*. Усі діти проходять скринінг на визначення відставання у розвитку, і ті, хто в подальшому потребує спеціального навчання та послуг у сфері психічного здоров'я, отримують допомогу на заняттях, вдома та/або кімнаті ігрової терапії. Консультування членів сім'ї та дорослих проводиться за місцем надання послуг або вдома.

Транспорт і допомога у задоволенні базових потреб. Розуміючи, що матеріальні перешкоди можуть завадити батькам звернутися по допомогу, всім учасникам вечірніх груп надається транспорт, харчування й забезпечується догляд за дітьми, а учасникам терапевтичних занять для маленьких дітей — транспорт і харчування. Допомога у задоволенні базових потреб надається з наголосом на вирішення проблем та досягнення самозабезпеченості. В *Relief Nursery* є безплатна «Шафа з одягом» для сімей, які потребують такої допомоги.

Зв'язок між послугами. Усі названі вище послуги не існують відокремлено, навпаки, вони всі поєднані одна з одною. Наприклад, спеціалісти за принципом «рівний — рівному» з програми позбавлення від алко- та наркозалежності присутні на заняттях з батьками, щоб встановити контакт із тими з батьків, хто вже готовий визнати, що їм потрібна допомога в цьому напрямку. До проведення домашніх візитів можуть бути залучені як консультант, так і вихователь. Консультанти з програми позбавлення від алко- та наркозалежності часто присутні на спільних заняттях, де йде обговорення проблем у сім'ї. Щоб уникнути великих витрат на дублювання послуг, *Relief Nursery* тісно співпрацює з багатьма закладами в громаді — такими, як органи захисту дітей, програми попередження насильства в сім'ї, програма дошкільного виховання («Head Start») та правоохоронними органами.

Поширення досвіду

«Поширення досвіду — це мистецтво перенесення послуг чи досвіду, які довели свою ефективність, на іншу місцевість чи інше населення», а також «адаптація успішної моделі до нової, іншої або більш комплексної ситуації» (за словами Iris Krieg та Jan Lewis з Фонду раннього дитинства Пріцкера (*Pritzker Early Childhood Foundation*, журнал *Zero to Three*, травень 2005 р.). Національний центр поширення досвіду *Relief Nursery* забезпечує такий процес перенесення моделі, який є чітко визначеним та відповідає місцевим індивідуальним потребам. Для цього розроблено спеціальні робочі інструкції, проводиться підготовка кадрів, надаються матеріали, консультації і допомога, регулярно проводиться перевірка якості, й кожні чотири роки роботи проводиться офіційна оцінка.

Процес поширення досвіду *Relief Nursery* починається тоді, коли представники інших громад уперше проявляють інтерес до цієї моделі. Далі з підписання угоди про поширення досвіду розпочинається офіційний процес, який триває приблизно два роки. Спеціалісти Центру поширення досвіду та члени правління поєднують чіткі

стандарти й процеси з гнучким підходом до вирішення проблем та підтримкою, необхідною кожній громаді.

Процес поширення досвіду включає в себе конкретні кроки в сферах надання послуг, залучення громади та забезпечення фінансування. Залежно від індивідуальних потреб процес поширення досвіду у різних громадах матиме як спільні, так і розбіжні характеристики. Усі нові моделі *Relief Nursery* починають з малого (мається на увазі обсяг послуг та персонал), але паралельно розбудовують таку систему послуг, створюють таку адміністративну структуру та правління, які зможуть забезпечити розширення обсягу допомоги через перші два роки роботи.

1.2. Досвід реалізації Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, в Україні

Результати багатьох досліджень говорять про те, що одинокі та багатодітні батьки з низьким рівнем доходу, батьки-підлітки, випускники інтернатних закладів, батьки, які в дитинстві були жертвами насильства, часто знаходяться у стані постійного стресу. В таких сім'ях, є ризик або прояви багатьох проблем, у тому числі, насильства над дитиною та недбалого ставлення до неї. Навіть так звані «благополучні сім'ї» зазнають надзвичайно багато стресів у своєму повсякденному житті, не кажучи вже про сім'ї, що опинилися у складних життєвих обставинах. На жаль, в Україні, існує величезний дефіцит програм, орієнтованих на потреби таких сімей. Зазвичай батьки залишаються наодинці зі своїми проблемами, доки проблеми не переростають у глибоку кризу, і тільки тоді сім'ю «помічають». Прикро, але у більшості випадків така увага може призвести до вилучення дитини із сім'ї, позбавлення батьків батьківських прав, розпаду сім'ї. Наскільки успішною виросте дитина, яка не відчула на собі справжньої батьківської турботи? Чи стане вона люблячою мамою або татом для своїх майбутніх дітей? Дослідження показують, що найчастіше такі діти повторюють долю своїх батьків, і криза переходить із покоління у покоління.

Для втілення в Україні комплексних послуг дітям та сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах, Програма «Родина для дитини» пішла по шляху адаптації моделі *Relief Nursery*.

Ця робота почалась у 2006 році із ознайомлення українських фахівців з досвідом організації *Relief Nursery*. Наступним кроком стала підготовка кадрів, яка відбувалась як в Україні із залученням американських експертів та практиків, так і під час стажування українських спеціалістів в організації *Relief Nursery* в м. Юджин, Орегон, США.

Для пілотного старту моделі в Україні у січні 2007 року Програма «Родина для дитини» надала грантові кошти центрам соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у трьох пілотних місцевостях — м. Умані та Уманському районі Черкаської області та Броварському районі Київської області. Залежно від потреб кожної конкретної місцевості, в якій розпочалося втілення *Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку* (далі — *Програма*), грантові кошти були використані на проведення ремонтних робіт та облаштування приміщень, придбання обладнання, ігрового інвентарю, літератури та інших ресурсів для дітей та батьків. Протягом першого півріччя втілення *Програми* експлуатаційні витрати та оплата персоналу також здійснювались за рахунок грантових коштів. Згодом місцеві бюджети почали частково перебирати на себе витрати на підтримку *Програми*.

Протягом 2007 року «Родина для дитини» фінансово та методологічно підтримувала пілотування цієї моделі в Броварському районі Київської області, м. Умані та Уманському районі Черкаської області. Результатом цієї роботи та тісної співпраці з партнерами з пілотних місцевостей, зокрема місцевими адміністраціями, соціальними службами, службами у справах дітей, управліннями (відділами) освіти, охорони здоров'я, у справах сім'ї, дітей та молоді, стало зменшення кількості дітей, вилучених з сім'ї через ризик недбалого ставлення або насильства; налагодження здорової позитивної атмосфери в сім'ї, її зміцнення; підвищення відповідальності батьків за добробут своїх дітей, подолання складних життєвих обставин, в яких опинились діти та сім'ї; надання батькам мотивації та стимулу, щоб змінити своє життя на краще та подбати про своїх дітей.

З січня 2008 року почалось розповсюдження досвіду втілення *Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку* в інших місцевостях пілотних регіонів, в яких Холт Інтернешнл реалізує Програму «Родина для дитини».

Станом на 1 березня 2008 року, *Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку* за моделлю *Relief Nursery* втілюється у м. Умані та Уманському районі Черкаської області, Броварському та Вишгородському районах Київської області, двох селищах Білгород-Дністровського району Одеської області, Новомосковському районі Дніпропетровської області та м. Горлівці Донецької області.

Особливості реалізації Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку

Ці методичні рекомендації побудовані на досвіді реалізації *Програми* в Черкаській та Київській областях. Цей досвід демонструє кілька варіантів надання соціальної

допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах. Основні компоненти *Програми* такі:

- 1) домашні візити — поєднання терапевтичних програм роботи з дитиною та закріплення батьками вмінь і навичок спілкування з дитиною;
- 2) тренінги для батьків — підвищення обізнаності батьків щодо виховання та розвитку дітей;
- 3) робота центру денного перебування дітей — проведення терапевтичних занять з дітьми.

Створення центру денного перебування дітей є бажаним, оскільки це один з основних компонентів програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку в місті чи районі. Це передбачає здійснення певних організаційних кроків, а саме:

- аналіз ситуації в місті/районі щодо кількості сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, їхнього кількісного складу, віку дітей, ознак кризи (аналіз можна здійснювати на підставі єдиного банку даних сімей центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді);
- обов'язково слід проаналізувати динаміку вилучень дітей з сім'ї і передачі їх до державних закладів протягом останніх 3 — 4 років;
- на підставі здійсненого аналізу ситуація обговорюється на засіданні дорадчого органу/міжвідомчої координаційної ради, створених при райдержадміністрації або міськвиконкому; інформується керівництво міста чи району;
- прийняття нормативного документу, який би передбачав створення центру (розпорядження голови райдержадміністрації, рішення сесії міської ради чи прийняття відповідної програми);
- кошти на функціонування центру як спеціалізованої служби (неюрідичної особи) передбачаються в бюджеті відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (*далі* — ЦСССДМ);
- початок роботи центру денного перебування, положення про центр, регламент, прийняття на роботу спеціалістів, їхні посадові інструкції затверджуються наказом директора ЦСССДМ.

З метою організації оптимальної реалізації *Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку* в місті і в сільській місцевості доцільно застосувати різні варіанти організації діяльності.

Так організація роботи центру в місті може передбачити три компоненти: проведення терапевтичної роботи з дітьми в умовах центру денного перебування, відвідування сімей на дому (домашні візити) та навчання батьків під час тренінгів.

У сільській місцевості, виходячи з того, що, як правило, кількість населення в селах недостатня для створення центру денного перебування дітей, а нерозвинуті транспортні розв'язки обмежують пересування мешканців по території району, доцільно використовувати два напрями роботи: відвідувати сім'ї на дому та організовувати тренінги для батьків. Центри денного перебування дітей в сільській місцевості можна створювати за наявності великих сіл та селищ (10 тис. населення

і більше). Крім того, слід враховувати, що при створенні центру денного перебування на території сільських та селищних рад його фінансування має здійснюватися з відповідного бюджету. Практика засвідчує, що, як правило, бюджети сільських рад не мають фінансових ресурсів для таких видатків.

Кількість спеціалістів, залучених до роботи центру чи реалізації програми, визначається, виходячи з напрямів роботи. Якщо враховувати, що максимальна штатна чисельність працівників районного ЦСССДМ, який повинен забезпечувати роботу у сільській місцевості, не перевищує 10 осіб (фактично 5 – 6 осіб), то для організації даної роботи можна залучати одного-двох штатних працівника та залучених спеціалістів (за трудовими угодами). Слід зазначити, що протягом останніх років в Україні розвивається мережа сільських та селищних ЦСССДМ (як правило, через введення посад соціальних працівників при сільських радах). В разі, якщо на території сільських рад працює такий працівник, організація тренінгів для батьків та здійснення домашніх візитів може бути його функціональними обов'язками.

При створенні центру денного перебування в місті його штатна чисельність може становити 5 – 6 осіб (керівник центру, два соціальних працівника, психолог, завідувач господарством). Керівником центру може бути штатний працівник ЦСССДМ, залучених спеціалістів можна приймати на роботу за трудовими угодами.

Для оптимальної ефективності діяльності центру необхідно забезпечити взаємодію всіх спеціалістів, залучених до роботи. З практики роботи діючих центрів можна зробити висновок про доцільність здійснення домашніх візитів тим працівником, який працює з дітьми в групі. Це дасть змогу під час домашніх візитів навчити батьків тих навичок з виховання і догляду за дітьми, які необхідні саме цій конкретній дитині і відпрацьовуються з нею під час перебування в центрі. Психолог, який працює з дітьми в центрі, залучається до проведення тренінгової роботи з батьками. Важливо, щоб усі спеціалісти, які працюють у центрі, працювали як єдина команда, мали відповідну кваліфікацію та володіли методикою роботи з розвитку дітей раннього та дошкільного віку.

Дуже важливим аспектом у роботі центрів є заохочення батьків до відвідування дітьми центру та готовності до групової роботи (тренінгів), а також готовності до домашніх візитів соціального працівника.

Як показав досвід роботи, найдієвішими прийомами заохочення батьків є акцентування уваги на тому, що їхні діти отримають додаткові послуги (харчування, ігри, розвиток, одяг), до того ж самі батьки зможуть отримати додаткові послуги (гуманітарну допомогу, вільний час для вирішення певних проблем). Найбільшим стимулом для заохочення батьків до співпраці, є підвищення самооцінки батьків, усвідомлення ними того, що вони самі є добрими і турботливими батьками.

Одним з аспектів залучення громади до реалізації соціальної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, є створення при центрах *ради директорів* – дорадчого органу, який формується з впливових представників місцевих органів виконавчої влади, депутатів, підприємців, громадських діячів. На засіданнях ради директорів вирішуються питання залучення фінансування для реалізації програми на місцевому рівні, перспективні напрями подальшої роботи.

Черкаська область

Програма надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, в Черкаській області реалізується Уманським міським та Уманським районним центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

м. Умань

Модель, запроваджена Уманським міським центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, включає в себе три основних компоненти *Програми* — проведення терапевтичних занять з дітьми в центрі денного перебування дітей «Пелюстки довіри», а також проведення тренінгів для батьків та домашніх візитів.

Центр денного перебування «Пелюстки довіри» створено на базі міської дитячої дошкільної установи № 12. Центр почав свою роботу у березні 2007 року. З березня 2007 по березень 2008 р. Центр прийняв 27 дітей з 21 сім'ї.

Діти та батьки, які отримують послуги Центру «Пелюстки довіри», представляють собою ті сім'ї, де кризу можна подолати, доклавши певних зусиль і з боку батьків, і з боку соціальних працівників. Сім'ї, які отримують послуги, звертаються до Центру як самостійно, так і за поданням соціальної служби та дитячої поліклініки.

Розклад роботи Центру:

Понеділок та середа — терапевтичні заняття з дітьми в центрі «Пелюстки довіри» (три години на добу).

Вівторок та четвер — домашні візити

П'ятниця — тренінг для батьків з формування батьківських навичок; надання батькам індивідуальних та групових консультацій психологом

В Центрі працюють адміністратор (зав. господарством), два соціальні працівники та прибиральниця. Також до роботи залучаються психолог та тренер.

Щоб забезпечити наступність у роботі, що проводиться на заняттях в Центрі і вдома, соціальний працівник на заняттях одночасно є тим спеціалістом, який здійснює домашні візити й допомагає батькам поліпшити навички виховання дитини, зміцнює стосунки між батьками та дитиною і створює атмосферу благополуччя й турботи в сім'ї. Соціальний працівник також направляє батьків до тих організацій, що надають допомогу сім'ям, які опинилися в кризовій ситуації.

До роботи Центру залучаються волонтери-студенти Уманського педагогічного університету, які навчаються на факультеті «Соціальна педагогіка і психологія».

Уманський район

Грунтуючись на однакових теоретичних і методичних підходах до роботи з сім'ями з дітьми раннього віку, які перебувають у складних життєвих обставинах, районний та міський центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді по-різному побудували організаційну модель діяльності.

На початок реалізації *Програми* в районі існував певний ресурс для забезпечення діяльності. У 2005 році в районі була прийнята районна програма «Родина для дитини» щодо розвитку комплексної системи сімейних форм виховання дітей,

затверджена сесією районної ради, та План спільних заходів, затверджений Уманською райдержадміністрацією. На реалізацію програми «Родина для дитини» у 2006 та 2007 роках було виділено фінансування із районного бюджету. Проект районної Програми «Родина для дитини» наведено у ДОДАТКУ 4. В районі працювала спеціально створена та укомплектована спеціалістами Служба соціального захисту та підтримки дітей із кризових сімей. Служба включала виїзди у села району з наданням необхідних послуг дітям з метою їхнього розвитку, а також проведення роботи з батьками для покращання батьківських навичок.

Реалізація *Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку* Уманським районним центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді ґрунтується на забезпеченні навчання батьків батьківських навичок через проведення тренінгів і домашніх візитів та надання послуг дітям за місцем проживання. Відсутність центру денного перебування для дітей в Уманському районі пояснюється особливістю роботи в сільській місцевості в умовах району з великою кількістю населених пунктів та значною віддаленістю частини з них від районного центру.

Втілення *Програми* розпочалося у січні 2007 року. З січня 2007 по березень 2008 р. послугами *Програми* скористалися 26 сімей та 49 дітей.

Під час домашніх візитів фахівці ЦСССДМ та залучені спеціалісти працюють з дорослими членами сімей та дітьми. У ході роботи проводяться бесіди з проблем виховання дітей, поліпшення міжособистісних стосунків між членами сім'ї, пошуку шляхів виходу сім'ї з кризи. Крім цього, вирішуються соціально-економічні питання сімей: оформлення соціальної допомоги, придбання побутової техніки, постільної білизни, одягу. В той самий час окремо з дітьми працює залучений спеціаліст. Робота проводиться у формі гри, під час якої діти вчаться елементарних навичок спілкування, гігієни тощо. Окрім послуг спеціалістів, сім'ї отримують продукти харчування, одяг, взуття, ліки, засоби гігієни.

В семи населених пунктах району соціальний працівник разом з вихователем здійснює візити в сім'ї чотири рази на місяць, а тренер двічі на місяць проводить заняття з батьками у приміщеннях шкіл за місцем проживання батьків.

Підсумовуючи досвід роботи з реалізації програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми дошкільного віку в Уманському районі, варто зазначити, що застосована методика роботи з сім'ями має багато спільного з технологією соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Важливою та інноваційною у *Програмі* є цілеспрямована робота з дітьми раннього віку. Для кожної дитини визначається власний план розвитку. Істотною складовою програми є залучення ресурсу місцевих громад до надання допомоги сім'ям, зміна ставлення людей до проблем кризових сімей. Важливе значення має створення ради директорів, які посприяли поширенню спонсорства серед підприємців району.

Київська область

Досвід реалізації *Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку* в Броварському районі Київської області показує позитивні результати комплексної підтримки сім'ї, а саме: в усіх сім'ях, які були залучені до програми, поліпшився догляд за дітьми, сім'ї отримали позитивний досвід вирішення проблем. У тих сім'ях, де був ризик вилучення дитини, було прийнято рішення залишити дитину з батьками.

Модель, запроваджена у Броварському районі, включає послуги за трьома компонентами, а саме: терапевтична робота з дітьми під час їх відвідування Центру денного перебування «Гармонія», створеного на базі Требухівської загальноосвітньої школи I – III ступенів; домашні візити та тренінги з покращання батьківських навичок для батьків.

Одночасно з роботою центру денного перебування в селі Требухів, в населених пунктах Калита, Велика Димерка, Калинівка проводиться робота за двома компонентами програми:

- домашні візити з елементами терапевтичних занять з дітьми, які проводяться раз на два тижні (*проводить соціальний працівник, за потребою залучався психолог-тренер*);
- тренінги для батьків з навчання позитивних навичок спілкування. Заняття проводяться раз на тиждень у приміщенні сільської ради або школи (*проводить тренер, соціальний працівник у цей час опікується дітьми, якщо хтось із батьків прийшов на заняття з дитиною. Такі групи формуються кількістю до семи осіб*).

Робота з сім'ями та дітьми, які мешкають у Броварському районі, почалась у січні 2007 р. За перший рік роботи **Програми** послуги комплексної підтримки отримало 28 сімей, в яких виховується 31 дитина.

Двічі на тиждень, по *вівторках* та *четвергах* з 10 до 13 години, спеціалісти Центру денного перебування проводять терапевтичні заняття для дітей. Один день на тиждень (*п'ятниця*) – спільний: діти займаються з соціальним працівником тоді, коли психолог проводить тренінг для батьків. В приміщенні центру «Гармонія» розташована кімната з одягом та взуттям для сімей, які залучені до **Програми**. Після кожного тренінгового заняття батьки отримують продуктові набори. Крім того, оскільки сім'ї перебувають на обліку в ЦСССДМ, вони отримують одноразову матеріальну допомогу як сім'ї, що опинились у складних життєвих обставинах.

В центрі працюють психолог і соціальний працівник, які здійснюють планування та організацію занять з дітьми, а також проводять домашні візити.

При Центрі діє *рада директорів*, до складу якої входять представники державних, громадських організацій та бізнесових структур. Метою роботи ради є фінансова, інформаційна підтримка програми, надання волонтерської допомоги.

Для залучення до участі у **Програмі** сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, направлялися до центру службою підтримки сім'ї, службою раннього втручання ЦСССДМ, службою у справах дітей. З сім'єю, яка погоджувалася на співпрацю, укладалася угода про співпрацю. Підтримка сім'ї здійснюється на принципах взаємоповаги, чесності, опори на сильні сторони сім'ї, спільного планування та дотримання зобов'язань. Єдиний випадок, коли батьки порушили угоду про співпрацю і сім'я була вилучена з **Програми**, пов'язаний із ситуацією відмови батьків пройти курс лікування від алкозалежності, що було одним із пунктів умови про співпрацю.

Після успішного проходження тренінгового курсу в рамках **Програми** та закріплення позитивних змін батьки мають можливість брати участь у групах підтримки. Також батьки стають волонтерами й залучають інші родини до **Програми**.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ

2.1. Відбір сімей та дітей, які залучаються до Програми

Відповідно до спільного наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 р. № 1983/388/452/221/56/596/106 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах», до сімей, які класифікуються як ті, що опинилися в складних життєвих обставинах, належать:

- сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самостійно у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї, безробіттям одного із членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості як такий, що шукає роботу;
- сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;
- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Виконуючи певні функції, сім'я забезпечує свою життєздатність. Порушення або відсутність будь-якої конкретної функції, що перешкоджає її життєдіяльності, свідчить про дисфункціональність сім'ї, тобто наявність складної життєвої ситуації.

Показниками визначення того чи іншого типу сімей, які опинилися в складній життєвій ситуації, є рівень самостійності сім'ї у визначенні необхідної соціальної послуги або допомоги, а також характер спрямованості соціальної роботи на певний результат. Як правило, *кризова*, а точніше, *сім'я, яка належить до групи ризику*, сама вибирає послугу, з нею проводиться профілактична робота з метою попередження виникнення проблеми. *Проблемна сім'я* не в змозі самостійно визначити необхідну послугу або допомогу, потребує втручання соціального працівника, їй надаються захисні послуги з метою вирішення існуючої проблеми.

Причини, які спонукають сім'ї, що перебувають у складних життєвих обставинах, до співпраці з соціальними працівниками, за спостереженням працівників Уманського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- юридично-правові (відсутність паспорта, реєстрації; відсутність інформації про види державних і соціальних допомог; брак інформації про оформлення необхідних документів для отримання цих допомог);
- матеріальні (відсутність можливості придбати продукти харчування, одяг, миючі й дезинфікуючі засоби, засоби дитячої гігієни, ліки через брак коштів);
- соціально-економічні (низький соціальний статус, безробіття, відсутність навичок батьківського виховання, економічних навичок з ведення домашнього господарства);
- міжособистісні проблеми (вплив алко-, тютюнозалежностей на мікроклімат сім'ї, проблема насильства, безвідповідального батьківства) та брак знань про можливі шляхи їх подолання.

До участі в *Програмі* залучалися сім'ї, які перебували на обліку в місцевих центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді як такі, що опинилися в складних життєвих обставинах та в яких є діти віком до шести років.

Розглянемо окремі життєві історії дітей на момент залучення їхніх сімей до *Програми*.

Олександр*, 2001 р. н.

Мати — з багатодітної сім'ї, виховує трьох дітей. Двоє старших дітей від офіційного чоловіка, молодша дівчинка — Оксанка, народжена, коли батьки перебували в шлюбі, від іншого чоловіка, який на даний час зв'язків з дівчинкою та її матір'ю не підтримує, через що в сім'ї виникають постійні сварки та конфлікти. Сашко — друга дитина в сім'ї. Батьки розлучені, але проживають на одній житловій площі, в якій лише дві невеликі кімнати і кухня, зручностей немає, пічне опалення. Житло потребує термінового капітального ремонту (ліжко Сашка стоїть під стіною, яка є аварійно небезпечною). Крім них, тут проживають в інших двох кімнатах також батьки колишнього чоловіка та їхня доросла дочка-інвалід.

* Тут і далі імена клієнтів *Програми* змінено з етичних міркувань

Мати з дітьми постійно живуть під страхом бути вигнаними з помешкання, через те, що квартира фактично належить свекрусі, але коштів придбати чи хоча б винайняти інше житло у неї немає. Хоча мати перебуває у відпустці по догляду за дитиною до трьох років, вона змушена працювати, заробляючи на життя. У сім'ї низьке матеріальне забезпечення.

Батько хлопчика зловживає алкоголем. Влаштовує скандали, сварки з колишньою дружиною, свідками яких є діти. У матері дуже занижена самооцінка й самоповага, домінують почуття залежності, безпорадності та незахищеності.

Діти постійно пригнічені, напружені, переживають емоційний стрес від наявної ситуації. У хлопчика переважає невербальне спілкування, у нього майже відсутні комунікативні навички.

Сашко має несформовані комунікативні навички: неусталений настрій, який не завжди контролює і адекватно виражає. Іноді проявляє теплі почуття до молодшої сестрички, грається з нею. Має виражені артистичні здібності — добре декламує, співає.

Михайло, 2002 р. н.

Малозабезпечена сім'я. Власного житла немає. В сім'ї була старша донька, яка померла від менінгококової інфекції. Хлопчик також хворів на цю хворобу, його вдалося вилікувати, проте він часто хворіє. Діагноз — бронхіальна астма. На даний час перебуває на амбулаторному лікуванні. Мати одна виховує хлопчика, тому не має змоги оплатити лікування та приділити належну увагу дитині через матеріальну незабезпеченість.

У Михайлика фонетико-фонематичний недорозвиток мови, грубо порушений фонематичний слух, низька довільність психічних процесів. Інтерес до предметів, іграшок переважає над інтересом до дітей. Грається окремо. Відчуженість від інших дітей, невміння з ними контактувати, спілкуватися. Невпевненість у власних силах. Загальмований розвиток пізнавальної активності: слабе слухове зосередження, відсутність послідовності дій та орієнтації на результат. У Михайлика відсутні ігри, що розвивають. Є лише кілька олівців і машинка.

Мама не визнає цих проблем, вважає розвиток сина гармонійним. Думає лише про те, щоб влаштувати власне життя.

Тарас, 2005 р. н.

Батьки дитини розлучені. Мати — молода мама, народила хлопчика, коли їй ще не було 18 років. Зараз вона студентка. І хоча хлопчикові вже 1 рік і 10 місяців, у неї все ще переважає помітна незрілість у стосунках з дитиною. Мати не завжди розуміє бажання і потреби дитини, постійно намагається покинути сина на бабусю або молодшу сестру, з якими мешкає разом у 2-кімнатній квартирі. Бабуся також ще молода, їй 39 років, тому вона намагається влаштувати власне життя. Бабуся хоча й не відмовляється виховувати власного онука, але хоче, щоб основну відповідальність за нього несла його мати, а не вона. Між сестрами, мамою та доньками часто виникають безпричинні конфлікти.

Мати і колишній чоловік постійно з'ясовують стосунки, батько сином майже не цікавиться, матеріально не підтримує. Низька фінансова спроможність родини.

У Тараса достатня рухова активність, але рухи погано координовані, зокрема під час ходьби, бігу. Відсутнє активне мовлення та потреба в ньому.

Важко звикає до колективу дітей, грається окремо. Відсутні навички самоогляду. Емоційно прив'язаний до бабусі, вразливий, контактує лише з близькими людьми, в інших випадках виражає неспокій. Цікавиться грою інших дітей, позитивно реагує на них. Виявляє інтерес до іграшок та різних предметів.

Сергій, 2004 р. н.

Малозабезпечена сім'я. Мати народила хлопчика, будучи неповнолітньою (без батька). Проживають у малогабаритній однокімнатній квартирі з батьками матері, сестрою і братом. Низький матеріальний статок. Мати працює на тимчасовій роботі, вихованням дитини не займається. В сім'ї постійні сварки, на дитину мало хто звертає увагу. Куточка, де Сергійко міг би гратися, та іграшок – немає. Члени родини вважають, що в умовах тісноти це зайвий розкіш.

Спостерігається незрілість у стосунках з дитиною. Як метод виховання використовується покарання. Мати намагається влаштувати своє особисте життя.

Для Сергійка притаманна поведінка торгу з мамою, яка для неї прийнятна. Хлопчик добре розуміє мову, але активне мовлення у нього на низькому рівні, бідний словниковий запас. Не сформована потреба у спілкуванні з оточенням, неохоче включається в спільні ігри. Хлопчик часто залишається сам.

Тетяна, 2002 р. н.

Дівчинка з багатодітної, неповної сім'ї (троє дітей від різних батьків). Низький матеріальний стан сім'ї. Відсутнє власне житло. Наразі живуть у гуртожитку, який належить аграрній академії. Кімната без зручностей, будівля потребує капітального ремонту. Існує реальна загроза виселення. Робота у мамі тимчасова (сезонна).

Мати приділяє дітям мало уваги і часу. Часто залишає їх самих, намагаючись влаштувати особисте життя. Складні стосунки між дітьми, мамою і бабусею (остання хоче позбавити дочку батьківських прав по відношенню до Тетянки, взяти опіку на себе).

У дівчинки нестійка емоційна сфера, невміння керувати своїми емоціями, що перешкоджає встановленню контактів з ровесниками, налагодженню з ними спокійних, доброзичливих стосунків. Дівчинка часто напружена і замкнута, виявляє агресивні тенденції. Низький рівень володіння сенсорними еталонами, довільності психічних процесів. Дівчинка любить фантазувати. Швидко переходить від однієї діяльності до іншої, відсутність послідовності дій та орієнтації на результат.

Ярослава, 2003 р. н.

Дівчинка не може відвідувати дитсадок, через віросповідання батьків. Дуже часто хворіє і мати, і дитина. Мати має інвалідність. Сім'я малозабезпечена, знімає житло без зручностей у районі, де мешкає багато споживачів наркотиків, дуже їх бояться. Родичів у місті немає. Обмежене коло спілкування. Мати не вміє вирішувати проблеми самостійно.

Пріоритет у житті сім'ї – відправляння обрядів на релігійних зібраннях. Батьки не вважають за потрібне поліпшувати стосунки з дитиною, підвищувати рівень матеріального забезпечення сім'ї.

Ярослава часто хворіє на лорінготрахеїти і бронхіти. Двічі лежала в лікарні у тяжкому стані. Дівчинка дуже бліда, під очима сині круги.

У дитини несформовані фонематичні проблеми. Грубо порушена звуковимова. Бідність активного словника. Спостерігається негативне, іноді агресивне ставлення до оточуючих, уникає контактів з ровесниками. Дитина вразлива, надміру чутлива, переймається неіснуючими страхами і проблемами. Збіднена емоційна сфера. Дистанційні стосунки з ровесниками та дорослими. Ні з ким не контактує, зарозуміла.

Вероніка, 2001 р.н.

Малозабезпечена сім'я. Батьки розлучені, батько виплачує аліменти, але постійно через суд вимагає зменшення суми виплат, не бачиться з дітьми, бажання спілкуватися з ними не виявляє. Мати з дітьми винаймає житло, яке часто змушена міняти в зв'язку з низькою платоспроможністю. На даний час перебуває під загрозою виселення. Мама сама з багатодітної сім'ї, рано залишилася без батьків. Родичі далеко, допомога лише від держави. Мати часто перебуває в стані глибокої емоційної депресії, їй важко організувати і раціонально спланувати свій день.

Брак коштів не дає можливість забезпечити повноцінне харчування дітям. Дівчинка часто хворіє.

Веде змістовні розмови з дітьми та дорослими. Змушена постійно піклуватися про меншу сестру, нехтуючи власними потребами. Є потреба в соціумі, здебільшого спілкується лише в родинному колі та на релігійних зібраннях. Вероніці притаманні гіперактивність, імпульсивність. Під час спільної діяльності з дітьми погоджується лише на провідні ролі.

Петро, 2005 р.н., Наталя, 2006 р.н.

Мати з багатодітної сім'ї, випускниця школи-інтернату, належала до категорії дітей-сиріт. Має двох дітей. Сім'я проживає в малогабаритній квартирі в антисанітарних умовах, де мешкає кілька поколінь. Мати не приділяє увагу дітям, залишає їх без догляду на тривалий час (по кілька днів, тижнів).

Мати – кандидат на позбавлення батьківських прав по відношенню до обох дітей. Нещодавно на опікунській раді розглядалося питання про позбавлення її батьківських прав, але їй було дано випробувальний термін.

Має місце фізичне насильство періодичних співмешканців матері по відношенню і до матері, і до дітей: синці, подряпини; хлопчик – свідок домашнього насильства, змушений миритися з неприйнятною поведінкою членів родини. Часто до насильства вдається і дядько, який на даний час ніде не працює.

Вдома цілком відсутній догляд і гігієна (завжди невипраний одяг, нігті нестрижені і брудні). Мати і діти мають зморений вигляд. Через брак їжі вдома постійно голодують. Хоча мати отримує допомогу на дітей, однак ці кошти на них не використовують.

Петрик важко адаптується після переходу з дому в Центр, тривалий час залишається замкнутим, неспокійним. Хлопчик весь час хоче їсти. Майже не розмовляє, неконтактний, бідний словниковий запас. Речами та іграшкам ні з ким не ділиться, провокує конфлікти. Розумовий розвиток загалом відповідає нормі, але відчувається брак спілкування та можливостей для загального розвитку.

Наталка дуже занедбана: за браком гігієни у дівчинки в області природних складок на тілі постійні попрілості аж до ран, не стоїть на ніжках, не вміє самотійно повзати. Весь час хоче їсти, не розуміє мову дорослого, обмежений загальний розвиток.

Олена, 2001 р. н.

Малозабезпечена сім'я, яка проживає в однокімнатній квартирі без зручностей. Житло потребує термінового ремонту, в квартирі безлад і антисанітарія. Відсутні найнеобхідніші меблі, а саме: стіл, стільці, дитяче ліжко. Решта меблів поламані, що становить небезпеку для дитини. Мати має психічні відхилення, вихованка школи-інтернату, по відношенню до старшої дочки позбавлена батьківських прав. Батько зловживає алкоголем, чинить фізичне й моральне насильство над дитиною і дружиною (як у мами, так і в доньки синці на тілі, подряпини). Батьки не мають постійної роботи, живуть на соціальні виплати на дитину.

Оленка занедбана, часто хворіє (хронічний пієлонефрит), постійно інфікується через брак гігієни. Має затримку в розвитку, швидка стомлюваність. Низький рівень розуміння мови, відсутність активного мовлення. Несформовані соціальні навички. Незадовільна орієнтувально-пізнавальна діяльність, переважає маніпулювання предметами, недостатній обсяг уявлень про навколишній світ. Не забезпечуються природні потреби дитини в спілкуванні, ігровій діяльності. Брак іграшок, книжок та власного куточка.

Враховуючи добровільність рішення батьків щодо залучення до *Програми*, спеціалістами місцевих центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді була проведена велика інформаційна та роз'яснювальна робота.

Батькам роз'яснювалося, що основне завдання співпраці із соціальними працівниками — допомогти кожній сім'ї подолати кризову ситуацію. Зокрема, батькам були запропоновані такі соціальні послуги (за матеріалами Уманського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді):

- можливість для дітей безплатно відвідувати центр денного перебування, отримувати харчування;
- безпечні, комфортні умови перебування дітей;
- захист і представлення інтересів сім'ї перед органами влади і громадськості;
- здійснення соціально-правового консультування сім'ї щодо розв'язання ключових проблем родини, зокрема, допомагаючи реалізувати право на державне соціальне забезпечення (отримати пільги, матеріальну та грошову допомогу, пенсію тощо);
- співпраця з відповідними інстанціями у випадках порушення прав дітей та сімей;
- захист інтересів сім'ї перед опікунською радою при розгляді питання позбавлення батьківських прав (за умови успішної співпраці сім'ї зі спеціалістами центру);
- допомога у зверненні до різноманітних інстанцій для вирішення житлових та побутових проблем сім'ї;
- направлення родини до державних та недержавних організацій для отримання допомоги у розв'язанні їхніх проблем;

- навчання батьків та членів родини основних навичок догляду за дитиною;
- проведення індивідуального психолого-педагогічного консультування;
- консультування з питань ведення домашнього господарства та сімейного бюджету;
- участь батьків у тренінговій програмі «*Батьківство в радість*»;
- здійснення домашніх візитів з метою допомоги сім'ї у вихованні дитини.

2.2. Модель підтримки сім'ї, що використовується в Програмі

Основні принципи соціальної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, базуються на наснаженні і врахуванні сильних сторін клієнта.

Наснаження — багатовимірний соціальний процес, що допомагає людині набутися здатності контролювати власне життя. Наснаження допомагає дорослим людям краще контролювати та відповідати за свої вчинки та за задоволення потреб своїх дітей. Воно передбачає «опосередкований» та «активний» способи надання допомоги.

Методи застосування *сильних сторін* базується на наснаженні, спонукає спеціаліста та клієнта працювати у партнерстві. Сім'ї мають багато труднощів, проте вони

мають і ресурси, знання та навички, на які вони спираються у кризовій ситуації. Уміння побачити та використати сильні сторони сімей, щоб наснажити їх, допомагає покращити життя цих сімей.

Міжнародний досвід організації соціальної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, базується не на зовнішньому втручанні спеціаліста, а насамперед враховує потребу активізації внутрішніх ресурсів самої сім'ї.

Ідеологічні засади застосування методу сильних сторін сім'ї передбачають дотримання соціальним працівником таких *правил*:

- починайте працювати з тими реаліями, з якими ви зіткнулися;
- визнайте життєву мудрість сім'ї;
- працюйте за сімейним, а не за власним «розкладом»;
- спиравтесь на існуючі засоби та ресурси;
- поважайте соціально-культурне походження людей;
- допомагайте, а не ведіть за собою.

Застосування методу сильних сторін передбачає, що соціальний працівник мусить з'ясувати не тільки «які проблеми», а «які сильні сторони має та чи інша сім'я, що допоможе їй вистояти, незважаючи на проблеми». Якщо спрямувати зусилля на пошук і розбудову цих умінь, то сім'ї зможуть розширити свою компетентність і самостійно вирішувати подальші проблеми.

Соціальні працівники, організовуючи взаємодію з батьками та іншими членами сім'ї, передусім спираються на сильні сторони родини. Методи, за допомогою яких працівники можуть опиратись на сильні сторони, такі:

- визначте внутрішні та зовнішні ресурси та сильні сторони клієнта;
- опирайтесь на надію клієнта та його мотивацію до зміни;
- залучайте ресурси та сильні сторони клієнта до процесу планування змін;
- опишіть проблеми у вигляді конкретних потреб та цілей, а не у вигляді фраз, що характеризують особу як загалом неповноцінну;
- знаходьте сфери діяльності або ситуації, в яких у клієнта виходить все добре не лише на думку соціального працівника чи інших людей;
- відзначте сильні сторони клієнта у формулюванні цілей, посилюючи їх через позитивні моделі його поведінки, ставлення та переконань;
- включіть сильні сторони клієнта у соціальні історії;
- разом з клієнтом визначте, у чому саме полягають його сильні сторони;
- пам'ятайте, що слабкість часто є зворотною стороною сильної сторони або її перебільшенням;
- допоможіть клієнту побачити, як його сильні сторони пов'язані з прагненням досягти цілей;
- визначте сильні сторони в тій культурі та громаді, що може підтримати розвиток клієнта та громади;
- відзначте сильні сторони та ресурси, що є у клієнта, в сім'ї та громаді.

Доволі часто соціальні працівники, які працюють з сім'ями, що перебувають у

складних життєвих обставинах, особливо початківці у цій роботі, не можуть збагнути, що ж позитивного можна розгледіти в сім'ї, яка опустилася, щодо якої розглядається питання вилучення дитини і позбавлення батьків батьківських прав. Практика доводить, що в будь-якій ситуації можна знайти позитивні моменти, на яких базуватиметься подальша робота.

Наприклад: члени родини знають про можливість використання ресурсів у громаді; любов та прихильність дітей; сім'я налаштована на співпрацю, готова до змін; взаємозв'язок між дитиною та сім'єю; підтримка родичів, друзів; сімейні традиції; реалізація нездійснених бажань і планів; минулий позитивний досвід сім'ї тощо.

Запровадження методу сильних сторін базується на певних принципах, що допомагають соціальному працівнику налагодити взаємодію з батьками і визначити пріоритетні напрями соціальної підтримки:

- ставте на перший план або звертайте основну увагу на те, наскільки сім'я розуміє, що відбувається;
- визнайте, чого хоче сім'я;
- оцініть сильні сторони та ресурси сім'ї;
- за результатами оцінки визначте, в чому унікальність сім'ї;
- вживайте зрозумілу для сім'ї мову;
- оцінка має проводитися спільно з працівником та сім'єю;
- укладіть письмову угоду щодо проведення оцінки, сім'ї слід надавати всі письмові матеріали;
- уникайте звинувачень на свою адресу і не звинувачуйте інших;
- мисліть системно — які фактори ускладнюють вирішення проблеми; уникайте причинно-наслідкового мислення — які фактори спричинили проблему.

Соціальна робота з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, базується у **Програмі** на використанні *моделі надання підтримки, орієнтованої на сім'ю*. Основні принципи цієї моделі передбачають таке.

1. Стосунки між спеціалістами та батьками повинні базуватись на взаємному партнерстві, характеризуватися чесністю, повагою, довірою та відкритістю спілкування.
2. Сім'ї здійснюють максимальний контроль над обсягами, тривалістю та методами використання ресурсів, допомоги та надання послуг.
3. Сім'ям слід надавати інформацію у такий спосіб, який дозволяє їм приймати поінформовані рішення.
4. Спеціалісти повинні взяти на себе різноманітні функції, що сприяють співробітництву із сім'ями.

Дієва підтримка — це дії, що дають можливість особам або групам людей (наприклад, сім'ям) покращити свою здатність вирішувати проблеми, задовольнити потреби або досягти очікуваної мети шляхом розвитку компетентності, що допомагає краще виконувати свої функції у такий спосіб, який дає змогу особам або групам людей ефективніше та впевненіше керувати процесом власного розвитку.

Підтримка сім'ї ґрунтується на принципах партнерства між соціальним працівником і батьками. Партнерство – це союз між сім'єю та одним або більше спеціалістом, що, виконуючи окремі спільно визначені функції, переслідує спільні інтереси та цілі.

Мінімальні вимоги до налагодження партнерства між сім'єю та спеціалістами передбачають виконання обома сторонами певних правил, зокрема:

1. І сім'я, і спеціаліст хочуть та мають намір укласти спільну домовленість.
2. І сім'я, і спеціаліст вкладають свої ресурси та досвід (знання, навички, час і т. д.) в партнерство та спільно користуються ними.
3. Партнерство має будуватись на лояльності, довірі та чесності, а також передбачати цілковиту відмову від будь-яких матеріальних факторів, що можуть негативно вплинути на спільну діяльність.
4. Обсяг повноважень партнерства слід визначити на початку укладення спільної домовленості, особливо чітко окреслюючи їх у галузі контролю та прийняття рішень.

Втім не завжди підтримка сім'ї досягає бажаного результату. При організації системи підтримки сім'ї спеціалісти мають враховувати те, що ефективність такої роботи залежить не лише від рівня їхньої компетентності та наявних ресурсів. Негативні наслідки можуть проявлятися, якщо:

- недооцінюється компетентність особи, якій потрібна допомога, та її вміння контролювати ситуацію;
- особа, яка потребує допомоги, потрапляє у залежність;
- принижується відчуття власної гідності особи, яка потребує допомоги;
- в особи, яка потребує допомоги, виникає відчуття, що вона комусь щось винна;
- по допомогу не зверталися, і це лише посилює негативне ставлення особи до себе;
- результати не відповідають очікуванням;
- потрібною допомогу вважає лише спеціаліст агенції, але не особа, яка її отримує;
- допомога в процесі її надання не коригується відповідно до потреб, що можуть змінюватися, не вимагає від особи, яка її потребує, опанування нових вмінь та навичок і не спонукає до закріплення неадаптивної поведінки.

2.3. Навчальна програма для батьків

Результати досліджень, проведених у Сполучених Штатах Америки, свідчать про те, що малозабезпечені неповні сім'ї, батьки підліткового віку та батьки, з якими в дитинстві жорстоко поводилися, часто живуть в умовах значного стресу, і в таких сім'ях існує ризик жорстокого поводження з дітьми чи виникнення інших проблем. Окрім цього, багатьом сім'ям, які начебто перебувають у більш «вигідному» становищі, жити досить важко. Однак у багатьох громадах є лише декілька профілактичних програм, які відгукуються на потреби таких сімей. У нашому суспільстві побуває думка: нехай люди самі вирішують свої проблеми, доки вони не переростуть у кризу. А тоді вже з'являються соціальні служби або судова система.

У відповідь на потреби батьків, що відчують на собі тягар стресів, організація «Від нуля до трьох» розробила програму, яку назвала *«Батьківство в радість»**. Програма *«Батьківство в радість»* була створена з метою допомогти при стресах, ізолюваності, нестачі потрібної соціальної допомоги та інформації про методи виховання, що відчують багато сімей.

* В рамках Програми «Родина для дитини» готується до друку перекладений на українську мову та адаптований до місцевих умов посібник з проведення тренінгів для батьків за програмою *«Батьківство в радість»*. Електронну версію посібника буде розміщено на інтернет-сайті Програми «Родина для дитини» <http://www.familiesforchildren.org.ua> у червні 2008 р.

Програма «*Батьківство в радість*» допомагає зменшити рівень стресу, що зазнають сім'ї, та ризик, що батьки будуть зганяти злість на дітях за свої негаразди. Вона надає батькам можливість покращити спілкування та розвинути навички, необхідні для подолання стресу. Вона зменшує ізолюваність батьків, єднаючи їх з іншими батьками, які опинились у подібній ситуації, сприяє розвитку позитивного підходу до виховання дитини та її дисциплінованості. Окрім того, «*Батьківство в радість*» конкретно вказує, які фактори призводять до жорстокого ставлення та бездоглядності, серед яких: відсутність інформації або неправильна інформація про батьківські обов'язки та підходи до виховання, низька самооцінка, відчуття ізолюваності, нереальні очікування і хибні уявлення про розвиток дитини та роль батьків. «*Батьківство в радість*» допомагає батькам розбудувати систему соціальної підтримки, яка може допомагати їм у житті ще тривалий час після того, як вони пройдуть курс навчання.

«*Батьківство в радість*» апелює до батьків, які самі б не звернулися по допомогу до спеціалістів; ця програма – позитивна, опирається на сильні сторони і не таврує слухачів. Програма «*Батьківство в радість*» не проповідує якусь одну конкретну модель виховання і не наполягає на тому, що виховувати дитину можна лише якимсь одним способом. Мета програми:

- спонукати слухачів до ретельного осмислення свого життя і ставлення до своїх дітей;
- представити широкий діапазон позитивних та ефективних способів виховання та подолання труднощів;
- створити мережу соціальної підтримки інших батьків.

Програма «*Батьківство в радість*» призначена не для того, щоб бути єдиним вирішенням усіх життєвих проблем. Навпаки, ми бачимо «*Батьківство в радість*» точкою відліку, можливістю для батьків дізнатися більше про власний стиль виховання та про інші варіанти виховання дитини, а також можливістю стати більш упевненими в собі як у людях взагалі та батьках зокрема.

Батьки, залучені до програми «*Батьківство в радість*», усвідомлюють, як важливо піклуватися про себе для того, щоб краще піклуватися про своїх дітей. Програма наголошує на тому, щоб батьки:

- опанували практичні навички подолання стресу та навички спілкування;
- почали краще розуміти свою дитину;
- опанували ефективними навичками виховання дітей та позитивними методами привчання до дисципліни;
- встановили зв'язки для підтримки одне одного.

Методика проведення групових занять з батьками

Від самого початку програма «*Батьківство в радість*» розроблялася для тих батьків, які потенційно могли жорстоко поводитися з дітьми та в яких могли виникати інші проблеми в сім'ї. Однак ця навчальна програма однаково підходить для будь-яких сімей, де батьки перебувають під тягарем стресів, тобто самотні матері або батьки, прийомні батьки, сім'ям, в яких є діти з особливими потребами, сім'ям у яких народився первісток, а також тим, котрі переживають «звичайний» стрес.

Методику «*Батьківство в радість*» можна застосувати в тому вигляді, як вона викладена, її можна зробити елементом інших організацій та програм або модифікувати, щоб задовольнити конкретні потреби або пристосувати до ресурсів, які є у спеціалістів інших програм чи організацій.

Заняття з батьками, до проведення яких залучена ціла система, є основою програми «*Батьківство в радість*». Кожне заняття триває орієнтовно дві з половиною години та передбачає час для того, щоб батьки могли поділитися своїми радощами і сумом та почали розбудовувати свою власну систему соціальної підтримки. Тематика занять іде послідовно від одного заняття до іншого. Спершу йдеться про те, як піклуватись про себе, як тамувати стрес та гнів, далі — навички спілкування та розвиток реалістичних сподівань стосовно своїх дітей, а наприкінці — дисципліна в позитивному аспекті та вміння дати раду неадекватній поведінці дітей.

В рамках цього курсу батьки можуть поділитися своїми думками та почуттями. Невід'ємною частиною цієї навчальної програми є спеціальний час, який відводиться щотижня для того, щоб батьки могли поділитися своєю радістю та бідами. Це має велике значення насамперед як потужний шанс для єднання групи, як допомога батькам створити мережу взаємної підтримки. Розповідаючи, про те, що виходить і не виходить у них у житті, батьки починають розуміти, як багато вони мають спільного, і можуть підбадьорювати, погоджуватися, співчувати та підтримувати одне одного.

Визначення реалістичних цілей

Чого можна досягти, провівши цикл занять для батьків? Найбільша цінність програми «*Батьківство в радість*» полягає в тому, що це можливість для батьків відволіктися від турбот повсякденних життєвих буднів, подивитися збоку на те, як вони будують своє життя та свої сімейні стосунки. Вони можуть познайомитися з іншими сім'ями, які намагаються впоратися з тими ж проблемами, що й у них. Вони отримують інформацію та підтримку, що ставить їх у вигідне становище для прийняття правильних рішень та проведення змін, що зробить їхнє життя та життя їхніх дітей кращим.

«*Батьківство в радість*» була створена не як єдине правильне рішення будь-яких проблем, що виникають у батьків. Надзвичайно важливо, щоб усі залучені до програми «*Батьківство в радість*» (батьки, соціальні працівники, волонтери) мали від неї реалістичні очікування. Допомогає в цьому визначення конкретних цілей програми, які можна потім порівняти з її результатами. До цілей групової роботи з батьками можна віднести:

- надання базової інформації, практичної допомоги та закріплення концепції піклування про себе з тим, щоб батьки могли краще піклуватися про своїх дітей;
- створення мережі соціальної підтримки із слухачів групи (група взаємодопомоги);
- надання базової інформації та практичної допомоги за такими темами, як управління стресом, навички спілкування, розвиток дитини, позитивне дисциплінування;
- надання батькам інформації та можливості для розвитку навичок позитивної

взаємодії зі своїми дітьми, виходячи з розуміння ними дітей та їхніх базових потреб;

- допомога батькам у визначенні та перших кроках у напрямі досягнення особистих цілей і цілей у вихованні дитини;
- допомога батькам в усвідомленні своїх сильних сторін та ресурсів і ефективнішого їх застосування;
- допомога батькам в усвідомленні наявності ресурсів у громаді та ефективне користування ними;
- закріплення позитивних кроків батьків до змін;
- задоволення від спілкування.

Батьки, які беруть участь у програмі «*Батьківство в радість*», отримують інформацію про те, як уникнути стресу та зробити своє життя більш здоровим, про виховання та розвиток дитини, спілкуються з однодумцями, маючи можливість поговорити про те, що їх турбує, вирішити ті чи інші проблеми, не хвилюючись, що їхні діти лишаться без догляду.

Досвід проведення тренінгових занять спеціалістами центру денного перебування с. Требухів, Київська область

Досвід реалізації *Програми* в Україні продемонстрував, що на початку реалізації проекту як батьки сімей що опинилися в складних життєвих обставинах, так і громади населених пунктів, в яких проводилася робота, серйозно не сприймали необхідність організації роботи з батьками та дітьми. Спеціалістами центрів проведена копітка робота з роз'яснення ідеології реалізації програми, рекрутування батьків до проходження спеціальних тренінгів.

Найважчим був перший крок — залучити батьків до тренінгових занять. Більшість батьків після кількох занять стали активними учасниками групових обговорень.

Мотиви, які спонукають батьків до проходження навчання, такі:

- усвідомлення того, що відвідування тренінгів забезпечить можливість дітям відвідувати центр денного перебування відповідно до угоди;
- можливість отримання матеріальних заохочень;
- можливість частково відійти від побутових проблем;
- психологічна та соціальна підтримка (мотивація формується після проходження декількох тренінгів);
- обмін досвідом щодо організації життя сім'ї і виховання дитини;
- отримання знань щодо догляду за дітьми;
- позитивне спілкування.

Для того щоб зацікавити батьків до участі в тренінгу, спеціалістами центру на кожне заняття готувалися заохочувальні подарунки батькам (чай, цукерки, печиво, дитячі книжки, блокноти, іграшки). На заняттях батьків пригощають кавою чи чаєм. Крім того, батькам пропонують допомогу у вигляді одягу чи взуття для дітей та дорослих.

З метою адаптації батьків і полегшення планування робочого тижня тренінгові

заняття проводяться раз на тиждень в один і той самий день і час. Тривалість заняття — 1,5 — 2 години.

Програма тренінгів формується відповідно до модулів програми «*Батьківство в радість*» з додаванням руханок, ауторелаксацій, вправ на згуртованість та об'єднання групи, на складання позитивного життєвого сценарію з використанням проєктивних методик та рольових ігор.

Специфіка проведення тренінгових занять зумовлює певні вимоги до приміщення. У с. Требухові тренінги проводяться в спеціально обладнаній кімнаті. В селищах міського типу Калиті й Димерці — в актових залах селищних рад, у Калинівці — в тренінговій кімнаті школи.

Для проведення тренінгу використовується таке обладнання: фліп-чарт, маркери, папір, ручки, олівці, фломастери, блокноти, роздаткові матеріали для батьків відповідно до тематики тренінгу, клей, папір великого формату та інші матеріали на потребу.

2.4. Домашні візити

Відвідання сімей вдома з метою надання підтримки та інформації практикується у Сполучених Штатах Америки понад сто років. Першими домашніми візитерами були медсестри громадської охорони здоров'я, а слідом за ними — соціальні працівники. Сьогодні в США існує велика кількість програм, у рамках яких надаються послуги відвідання сімей вдома. Результати дослідження свідчать, що домашні візити є ефективним засобом попередження жорстокого поводження з дітьми та бездоглядності.

Що таке домашній візит

Одним з основних та обов'язкових елементів *Програми* є візити до цих сімей. Соціальні працівники, вихователі, консультанти з питань алко- та наркозалежності за принципом «рівний-рівному», інші спеціалісти надають послуги за місцем проживання окремо або як команда і залежно від своєї спеціалізації та потреб сім'ї зосереджують увагу на вирішенні тих чи інших проблем, скеруванні, підтримці батьків та стосунках між дітьми та батьками, питаннях здоров'я та безпеки дітей.

Домашній візит — це можливість допомогти батькам, скеровуючи їх до різноманітних установ і служб, обговорюючи питання щодо виховання дітей та перспективи їхнього розвитку. В місцевостях, де не створено центрів денного перебування дітей, або коли батьки не мають змоги приводити своїх дітей до таких центрів через далеку відстань тощо, надання терапевтичних послуг дітям можливе лише під час візиту вихователя в сім'ю.

У ході проведення візиту спеціалістів до сім'ї виконуються такі *завдання*:

- надання послуг підтримки щодо розвитку батьківських та життєвих навичок;
- послуги та контроль рівня розвитку та благополуччя дитини, а у разі потреби — проведення занять з дітьми за терапевтичною програмою;
- сприяння вирішенню проблем;
- у разі потреби — послуги втручання.

Основні *стратегії* організації домашнього візиту передбачають дотримання соціальним працівником, який здійснює домашні візити, певних положень, а саме:

- позитивне налаштування (підхід, заснований на сильних сторонах);
- мета домашнього візиту має бути попередньо визначеною;
- утримання балансу поміж планами спеціаліста та батьківськими очікуваннями;
- планування заходів;
- всі важливі моменти, що виникли у ході візиту, мають бути занотованими;
- обговорення процесу з батьками;
- планування наступного візиту разом з батьками.

Стратегія «обговорення процесу» передбачає ініційовану соціальним працівником розмову з батьками з приводу їхнього ставлення до домашнього візиту. Спеціаліст має регулярно запитувати батьків про їхнє ставлення до *Програми*, підтверджувати власне уважне ставлення до думок і позицій батьків. Впровадження такого підходу дає можливість підтримувати контакт з батьками, дозволяє ділитися інформацією, заохочує батьків до співпраці із спеціалістом.

Планування мети та завдання домашнього візиту здійснюється соціальним працівником відповідно до мети та завдань терапевтичної програми роботи з дитиною у центрі денного перебування. Робота спеціаліста з батьками та дитиною в домашніх умовах є продовженням терапевтичних впливів на процес виховання і забезпечення розвитку дитини.

В ході домашнього візиту соціальний працівник здійснює:

- моделювання поведінкової реакції батьків і типових проблем реакції дитини у грі чи спілкуванні;
- консультування батьків на їхній запит з приводу тих чи інших питань у вихованні дітей;
- показ батькам методів розвитку конкретних якостей чи навичок у дітей в ігровій формі;
- консультації щодо догляду за дітьми;
- акцентування уваги батьків на значенні спілкування конкретно для їхньої дитини;
- спільний з батьками аналіз змін, які вони помічають у дітях внаслідок отримання послуг;
- складання спільного плану роботи з дитиною.

За результатами кожного візиту у сім'ю соціальний працівник дає оцінку стилю спілкування батьків з дитиною та рівень зацікавленості і готовності їх до співпраці.

Відповідна інформація заноситься до форми 4 «Сімейний візит» і стосується таких позицій:

- спілкування батьків з дитиною — якою мірою батьки звертають увагу на дитину, стиль спілкування;
- виховання — яким чином батьки досягають слухняності дитини, як реагують на прояви самостійності;
- налаштованість до змін — як батьки реагують на домашній візит, наскільки виконуються поради спеціаліста.

Спостереження стилів поведінки і спілкування батьків і дитини, отримані в ході домашнього візиту соціальним працівником/психологом, є базовою інформацією до розробки і коригування плану роботи з батьками.

На відміну від плану соціального супроводу сім'ї, що вміщує оцінку загальних потреб сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, План роботи з батьками (форма 5) вміщує позиції, що дозволяють оцінити і відкорегувати рівень батьківських вмінь. Зокрема це стосується таких основних позицій: догляд за дитиною; забезпечення безпеки; спілкування; виховання; розвиток, гра; навички самостійності; дисциплінарні моменти; налаштованість на зміни.

Перша бесіда з батьками

Найбільш складним завданням для спеціалістів є проведення першого контакту з батьками, налаштування їх на співпрацю і зацікавленість в участі у *Програмі*. Основним завданням першого візиту є налаштування довірливих стосунків між батьками та спеціалістами. Для формування таких стосунків необхідно, щоб батьки повірили в неупередженість і щирість спеціаліста й захотіли поділитися відомостями про себе.

Перша бесіда має включати певні кроки, спрямовані на *налагодження взаємодії* і формування зацікавленості батьків у подальшій співпраці. Отож, під час бесіди треба:

1. Уточнити, яким чином звертатися до членів родини — офіційно: ім'я по батькові, або не так офіційно — на ім'я.
2. Більшість сімей з недовірою ставиться до візиту соціального працівника, вони бояться потрапити в неприємну ситуацію, видатись невдахами. Ще складніше спілкуватися із членами родини з асоціальними проявами поведінки — нетерпиме ставлення до жінок і дітей, насильство, алкоголізм, сексуальні відхилення тощо.
3. Налагодженню стосунків сприяє розминка — *бесіда* на нейтральні, але цікаві для всіх теми — про погоду, культурні та спортивні події, телевізійні передачі, що дозволяє створити невимушену, доброзичливу атмосферу.
4. Для досягнення взаєморозуміння важливою є *співчутлива реакція* на повідомлення клієнта або певні емоційні прояви — слова, жести, вираз очей тощо, що має засвідчувати розуміння проблем клієнта і його почуттів.

Допомогти соціальному працівнику у налагодженні контакту з сім'єю і визначенні потреб батьків та дитини можуть фрази на зразок:

- «Я бачу, ви дуже переживаєте з приводу того, що сталося»
- «Ваша ситуація справді складна і неприємна»

• «Ви, як мені здається, помітили, що я в певній невизначеності від усього почутого і мушу все добре обмірковувати, а потім приймати рішення».

Фрази співчуття дозволяють підтримати контакт із співрозмовником; створити умови для дискусії з сім'єю, вивчити проблему; виявляти почуття, не виражені словами; пом'якшити конфронтацію; подолати перешкоди до досягнення взаєморозуміння, що створюються клієнтом; контролювати сильні емоції (у тому числі неприязнь).

5. Досягненню взаєморозуміння сприяє *природна, щира манера спілкування*, що визначає спонтанний розвиток розмови, відмову від заготовлених фраз і шпаргалок. Соціальний працівник, спілкуючись із членами кризових сімей, не повинен тамувати свої почуття чи вперто доводити своє. Краще проявляти гнучкість, зізнаватися у власних помилках, не закриватися професіоналізмом.

Одним із аспектів щирості є *саморозкриття* — свідоме подання інформації про себе, висловленої словами або мімікою. Саморозкриття соціального працівника стимулює клієнта до взаємної довіри й щирості. Проте цю тактику треба використовувати дуже обережно, оскільки не завжди можна отримати очікуваний результат.

6. Взаєморозумінню сприяє фокусування уваги на нинішньому стані і актуальних турботах сім'ї. Наприклад, якщо спеціаліст бачить, що клієнт чимось засмучений, відчувається невпевнено, він дає зрозуміти, що його цікавить причини такого стану й пов'язані з цим обставини.

7. Не слід форсувати досягнення мети — налагодження взаємостосунків, краще проявити терплячість, такт і обережність. Це дуже важливо з клієнтами, які не хочуть спілкуватися із соціальним працівником, налаштовані вороже й агресивно.

Співчутливою поведінкою, демонстрацією розуміння і доброзичливості нейтралізується негативний настрій, підвищується сприйняття клієнтом аналізу власних проблем.

Якщо соціальний працівник бачить, що батьки готові до продовження спілкування, можна розпочинати конкретну розмову. Першою може бути фраза на зразок:

- «Чи не могли б ви мені розповісти, що вас турбує і чим саме я можу вам допомогти?»
- «Чи не могли б ви поділитися зі мною своїми труднощами?»

Зазвичай батьки починають розповідати про власні проблеми. Завдання соціального працівника — підтримувати розмову, висловити співчуття і отримати докладні відомості, що дозволить сформулювати чітку картину сімейних негараздів.

Прийоми, що дозволяють допомогти людині висловити свої проблеми:

- репліки, що демонструють увагу спеціаліста та спонукають до продовження бесіди: «так», «звісно», «а що ж було потім?»;
- заохочування співрозмовника жестами, кивком голови, мімікою, що висловлюють розуміння і згоду;
- використання акцентуючих рамок — повторити як запитання або наголосом на певному слові короткий фрагмент із розповіді клієнта;

- для забезпечення зворотного зв'язку повторюється сказане клієнтом, але іншими словами;
- репліки-резюме — короткі висновки і зауваження;
- резюме на заключній стадії розмови з метою підсумку сказаного.

При використанні підсумовуючих фраз треба бути дуже терплячим і обережним, щоб не сформулювати хибних висновків. Батьки зазвичай схвально оцінюють терплячість спеціаліста, котрий демонструє свою повагу до них.

При бесіді з батьками соціальний працівник оцінює, що саме для нього важливе в отриманій інформації:

- які аспекти проблем сім'ї є основними й заслуговують подальшого уточнення і розгляду;
- наскільки батьки готові до детального й глибокого дослідження проблем;
- яка модель поведінки батьків, життєдіяльності сім'ї є перепорою до ефективного співробітництва;
- чи потрібно висловлювати дійсні думки і почуття, оцінки щодо розуміння проблем сім'ї.

Під час перших візитів, батьків можуть цікавити різні питання. Спеціаліст має бути готовим дати відповідь на безліч запитань, наприклад, таких:

- «Ви будете піклуватися про мою дитину, коли мене не буде вдома?»
- «Ви вирішите мої проблеми?»
- «Чим ви можете мені допомогти?»
- «Наскільки відвертим я можу з вами бути?»
- «Ми будемо спілкуватися?»
- «Я що, маю знову повторити свою історію?»
- «Що ми будемо робити?»
- «Що ви хочете, щоб я робив?»
- «Чому ви прийшли до мене?»
- «Якщо мої діти битимуться, ви мене осудите? Ви доповісте про мене? Ви робите записи?»
- «Що ви вишукуєте?»
- «Ви судите про мене по моєму будинку?»
- «Ви станете мені другом?»
- «А що мої інші діти мають робити?»
- «Про що я можу говорити з вами в присутності моїх дітей?»

Працюючи з сім'єю, соціальний працівник має завжди пам'ятати, що іноді можуть виникнути непередбачувані обставини, які не можна спроектувати під час підготовки до візиту. Робота з сім'єю і дітьми має бути запланованою і послідовною. Спеціаліст у діалозі з батьками має використовувати гнучку тактику, враховуючи реальну ситуацію проведення візиту, завжди має бути готова версія закінчення візиту в разі виникнення непередбачуваних обставин.

Домашній візит у сім'ю

Батьки мають бути повідомлені про проведення домашнього візиту і підготуватися до його проведення. У будинку не повинно бути гостей, сторонніх відвідувачів. Батьки, особливо мати, мають розпланувати час таким чином, щоб залучитися до спільної гри, проведення терапевтичного заняття з дитиною, запропонованого соціальним працівником.

Загальне планування першого візиту у сім'ю має передбачати дотримання кількох елементарних правил безпеки. Вони такі:

1. Попередня домовленість з батьками.
2. Не йти на перший візит самому.
3. Заздалегідь дізнатися, чи є в домі домашні тварини.

У випадку, якщо батьки не готові до візиту, соціальний працівник має домовитися про дату та час наступного відвідування сім'ї.

На початку роботи з сім'єю спеціаліст має бути неупередженим у ставленні до сім'ї, незважаючи на умови проживання та спілкування. Спілкування з батьками має відбуватися невимушено, спеціаліст повинен продемонструвати свою щирі зацікавленість проблемами сім'ї і готовність надати допомогу у вирішенні нагальних питань.

Соціальний працівник приходить у сім'ю не як контролер, а як помічник. Враховуючи умови життя сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, не все, що побачить і почує спеціаліст під час візиту, він може сприйняти як норму. Проте не можна давати негативні оцінки, завдання — зрозуміти і прийняти обставини життя сім'ї і надати допомогу у налагодженні стосунків з дітьми, вирішенні нагальних потреб.

У проведення першого домашнього візиту спеціалісту стануть у пригоді такі поради:

- контролюйте ваші почуття;
- замисліться над реаліями життя сім'ї;
- будьте ввічливим;
- контролюйте ваші жести й репліки;
- пам'ятайте, ви — гість;
- намагайтесь встановити контакт;
- починайте з визначення мети візиту разом з родиною;
- пам'ятайте, батьки дають експертну оцінку своїй дитині;
- дозвольте батькам висловитися з приводу своєї дитини;
- слухайте і спостерігайте жести та репліки батьків;
- поділіться інформацією щодо занять та домашніх візитів.

Оскільки практика взаємин соціального працівника з сім'єю у формі домашніх візитів є новою не лише для батьків, які працюють у *Програмі*, а й для самих працівників соціальної сфери, вони мають бути готовими до непередбачуваних ситуацій.

Безпека домашніх візитів

Важливо усвідомлювати, що домашні візити є ризикованими за своєю суттю! Соціальний працівник приходить до людей, яких не знає, в їхній район та домівку.

Основа безпеки домашніх візитів — *довіра до своїх інстинктів, здоровий глузд та обачливість*. Якщо соціальний працівник не відчуває себе в безпеці, напевно, так воно і є, тому необхідно вдатися до будь-яких засобів захисту. *Спеціаліст не зобов'язаний продовжувати візит, якщо некомфортно відчуває себе в сім'ї*.

Нижче наведено основні принципи організації домашніх візитів спеціалістів організації *Relief Nursery*, що дає змогу забезпечити безпеку спеціалістів, які працюють з батьками та дітьми вдома. Запропоновані поради стануть у пригоді соціальним працівникам, які здійснюють соціальну роботу з сім'ями, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Підготовка до домашнього візиту

- Перед тим, як вирушити на зустріч з батьками, отримайте підтвердження їхньої адреси. Якщо ви не впевнені, де знаходиться цей будинок, з'ясуйте адресу детальніше. Особливо корисно знати колір будинку та на якому боці вулиці знаходиться будинок. За необхідності скористайтесь картою, щоб Ви наперед знали, куди йдете. Переконайтесь, що ви записали і взяли з собою адресу та номер телефону.
- Повідомте своєму керівнику про те, куди ви йдете та о котрій годині повернетесь. Це особливо важливо для перших візитів та візитів до небезпечних районів. Зателефонуйте керівникові, якщо ви запізнюєтесь.
- Ваш одяг та взуття повинні бути зручними. Намагайтесь не одягати коштовності. У вас завжди має бути бейдж з Вашим ім'ям.
- Перед тим, як вийти з офісу, ми рекомендуємо побувати у туалеті.
- Слід завжди бути пильним та вміти орієнтуватися у тій місцевості, де перебуваєш. Якщо ви не дуже добре знаєте місцевість, до якої вирушаєте, попросіть у керівника або інших співробітників надати детальну інформацію про цей район.

Перш ніж вийти з машини

- Перевірте адресу.
- Огляньте територію і прислухайтесь, чи немає собак. Якщо у дворі з'явиться неприв'язаний собака, не підходьте до будинку. Зазвичай хтось із батьків побачить, як ви під'їжджаєте до будинку, і вийде сам. Якщо ви маєте мобільний телефон, подзвоніть батькам, до яких йдете, і попросіть притримати собаку. Якщо немає телефонного зв'язку, посигнальте автомобільною сиреною. Поведінку собак передбачити неможливо, і ризикувати не варто.
- Ознайомтесь із місцевістю. Якщо ви їдете в такий район, що, як вам відомо, не є безпечним, проїдьте вулицею та кварталом, щоб «перевірити» його. Подивіться, чи нема поблизу груп людей, що кричать, б'ються або просто вештаються, особливо поблизу того будинку чи квартири, куди ви йдете.
- Кілька хвилин поспостерігайте за будинком, чи не відбувається там якась надто бурхлива діяльність, чи не заходять та виходять люди.

- Прислухайтесь до своїх відчуттів. Якщо вам зовсім не подобається ситуація, в якій ви опинилися — **ПОКИНЬТЕ БУДИНОК!** Відвідання можна запланувати на інший день, коли все буде спокійно.

Підходячи до будинку

- Тримайтесь із самовладанням і впевненістю. Ваша хода має бути бадьорою, цілеспрямованою. Будьте уважним.
- Якщо біля входу тиняються якісь люди, пошукайте інший вхід. Якщо іншого входу немає, а ці люди мають підозрілий вигляд, не заходьте й домовтесь із сім'єю про відвідання в інший час. Якщо ж ці люди привітні, не вагайтесь і стукайте в двері. Довіряйте своєму інстинкту!
- Якщо люди, що вештаються біля оселі, зачеплять вас, не намагайтесь вступити з ними в словесну перепалку. Впевненість у собі зазвичай нейтралізує ворожість.
- Будьте обережними на сходах. Остерігайтесь можливої небезпеки.
- Незважаючи на те, що більшість при відвіданні сім'ї не користуватимуться ліфтом, слід вжити запобіжних заходів у такій ситуації. Рекомендується користуватись ліфтом, коли у ньому більше нікого немає. В іншому випадку стійте поблизу дверей та панелі управління. У разі небезпеки натискайте всі кнопки підряд, щоб ліфт зупинявся на кожному поверсі, і ви мали більший шанс утекти.
- Перед тим як постукати, постійте біля дверей і прислухайтесь. Якщо ви почуєте крики та сварку, звук ударів тощо, негайно покиньте будинок.

Домашній візит

- Постукайте у двері і станьте збоку біля них. Коли вам відчинять, назвітьесь і зверніться до батька/матері на ім'я. Це дозволить батькові/матері зрозуміти, хто ви, й до кого ви прийшли.
- Погляньте всередину будинку/квартири і вирішіть для себе, хочете ви туди заходити, чи ні. Зверніть увагу на те, чи багато людей у квартирі, чи не пахне котями й собаками. Якщо в домі є собака, запитайте в хазяїв, чи він агресивний, і чи безпечно вам заходити. Якщо все ж таки ви остерігаєтесь собаки, попросіть її прив'язати. Якщо вас зустрів тільки батько, запитайте, чи вдома мати дитини. Не заходьте, аж поки не побачите її чи почуєте її голос. Якщо основним доглядачем для дитини є батько і саме він — ваш клієнт, дійте на свій розсуд. Можливо, вам буде зручніше відвідати клієнта разом з іншим спеціалістом.
- Якщо є можливість, сядьте ближче до дверей спиною до стіни.
- Оскільки в деяких будинках можуть бути воші, виберіть по можливості твердий стілець або сядьте на краєчок м'якого крісла чи канапи.
- Якщо мати/батько просять вас перейти до іншої кімнати, щоб, наприклад, показати якісь дитячі речі, підіть слідом за матір'ю/батьком. Ніколи не заходьте першим у темну кімнату.
- Якщо під час ваших відвідин до квартири почнуть заходити і виходити якісь люди, це може означати, що вони вживають тут наркотики. Оцініть ситуацію і постарайтесь покинути будинок.

- Оскільки можлива ймовірність зараження гепатитом, туберкульозом, краще нічого не їсти й не пити в тому домі, куди ви прийшли.
- Виходячи з будинку, завжди звертайте увагу на те, що відбувається на вулиці.
- Перед тим, як вирушити, подивіться, чи немає поблизу вашої машини малих дітей або тварин.

Запропоновані поради спрямовані на захист життя і здоров'я спеціалістів, які здійснюють домашні візити, і дозволяють уникнути непередбачуваних і небезпечних ситуацій.

2.5. Проблемні ситуації, які можуть виникнути в ході домашніх візитів

Батьки не розуміють суті домашнього візиту

Якщо батьки скажуть: «Ми навіть не знаємо, в чому полягає суть домашнього візиту».

Можливі відповіді:

- «Давайте переглянемо ці папери й обговоримо питання, чим ми можемо разом зайнятися під час візиту».
- «Я тут з метою надати вам допомогу та підтримку у виконанні батьківських обов'язків та сприяти розвитку вашої дитини».

Пам'ятайте:

- Чітко усвідомлюйте для себе, що і як ви робите.
- Чітко висловлюйте свої аргументи батькам.
- Враховуйте відповідність формату програмним цілям.

Встановіть та дотримуйтесь меж

Якщо батьки скажуть: «У неї день народження в суботу... Ви прийдете?»

Можливі відповіді:

- «Який особливий день для вас! Щиро вдячний за запрошення, але...»
- «Який особливий день для вас, а для нас — чудова нагода завершити вашу участь у програмі».
- «Мій керівник попередив мене, що я не можу брати участь у вечірках та культурних заходах. Але щиро дякую...»

Пам'ятайте:

- Ви створюєте дружню атмосферу... але ви не друг.
- Відокремлюйте ваше приватне життя від професійного.
- Вихід за межі може призвести до непорозумінь.

Якщо ставлять запитання до вас

«А ваш чоловік спілкується з вами таким чином?»

Можливі відповіді:

- «Деякі жінки мені розповідали, наскільки це жахливо, коли з тобою спілкуються в такий спосіб».
- «Давайте зараз поговоримо про ВАШОГО чоловіка. Я зараз тут, щоб надати вам підтримку».

Пам'ятайте:

- Думайте про мету візиту під час особистих обговорень.
- Не виходьте за межі.
- Обмін деякою особистою інформацією може бути продуктивним.

Відрізняйте СПАСІННЯ від НАСНАГИ

Якщо мати говорить: «Я не знаю, що я робитиму без вас!»

Можливі відповіді:

- *Вголос:* «Подивіться, скільки ви змогли самі зробити. Я тут тільки для того, щоб надати вам підтримку».
- *Про себе:* «Мені треба проаналізувати останні кроки, щоб упевнитися, що я її заохочую до дій».

Пам'ятайте:

- Не намагайтеся «врятувати».
- Наснага — довготривале вирішення проблеми.
- Не виходьте за межі ваших повноважень.

Стимулюйте процес вирішення проблеми

Якщо батьки говорять: «Коли я не знайду ще 30 доларів, мені відключать світло!»

Можливі відповіді:

- «Здається, це вас насправді лякає... Давайте разом обміркуємо, що ви можете зробити».
- «Я вам розповім, що інша родина зробила в аналогічній ситуації...»

Пам'ятайте:

- Допоможіть батькам самим вирішувати свої проблеми.
- Зверніть увагу на складові проблеми.
- Намагайтесь віддавати перевагу довготривалому вирішенню перед одноразовою допомогою.

Якщо ви потрапили у незручну ситуацію

Якщо батьки скажуть: «Ой, я забула, що ви маєте прийти!»

Можливі відповіді:

- «Давайте визначимо більш зручний для вас час?»
- «Не хвилюйтесь... Може, ми все ж таки поговоримо, оскільки я вже прийшов/ прийшла?»

«Проходьте, сідайте тут!»

Можливі відповіді:

- «Дякую... Я приніс килимок для іграшок, отже, ми можемо посидіти разом з дитиною та погратися на підлозі».
- «Дякую... якщо ви не заперечуєте, я сяду на підлогу. Я звик так робити у себе вдома».

Пам'ятайте:

- Інколи найкраще — це відвертість.
- Будьте готові до тієї чи іншої реакції.
- Сприймайте все у ширшому контексті.

Як реагувати на протидію клієнта?

Якщо батьки говорять: «Ми спробували все, але нічого не виходить!»

Можливі відповіді:

- «Тобто, ви намагаєтесь змінитись і спробували все. То що ми будемо робити зараз?»
- «А як ваші батьки діяли у подібній ситуації. Як ви до цього ставитесь?»
- «До чого ви прагнете?»
- «Яким чином ви можете навчити/заохотити вашу дитину поводитись так, як ви того хочете?»

Пам'ятайте:

- Важко долати протидію клієнта.
- Інколи допомагає час і витримка.
- Реально оцініть вашу роль у ситуації протидії.
- Визначте найкращу модель підтримки (інший погляд на проблему тощо).

Безпека візитера

Якщо трапиться таке: «Хто тут ломиться у двері?»

Можливі відповіді:

- «Це, мабуть, не найкращий час для візиту. Давайте призначимо інший час».
- «Ви когось очікуєте?»
- «Вам щось загрожує?»
- «Вибачте, але я згадала, що мені треба бути у стоматолога!»

Пам'ятайте поради щодо безпеки:

- Довіряйте вашій інтуїції.
- Має значення те, як ви стоїте.
- Якщо ви відчуваєте небезпеку, відмовтесь від домашнього візиту.
- Впевніться, що ваш керівник або партнер знає, де ви перебуваєте.
- Майте при собі мобільний телефон.
- Оцініть обстановку.
- Тримайтесь упевнено.
- Пройдіть спеціальний курс підготовки щодо дотримання безпеки.

Пам'ятайте про обов'язкове інформування

Якщо батьки говорять: «Я б не мала вам цього казати, але...»

Можливі відповіді:

- «Тепер, коли ви зізналися... Пам'ятаєте, коли під час першого візиту я вам розповідала про свої обов'язки щодо інформування?»
- «Це дуже добре, що у вас вистачило мужності зізнатися мені про це».

Пам'ятайте:

- Дотримуйтесь положень закону та правил агентства.
- Чітко формулюйте все батькам з самого початку.
- Відрізняйте самозвітування від професійного звітування.

Визначтесь, чи потрібна вам допомога

Якщо мати чи батько говорить: «Я дуже стомився/стомилася, не хочу ніяких домашніх візитів!»

Можливі відповіді:

- «Це мені знайоме. Інколи я й сам відчуваю перевтому. Хочете, разом обміркуємо, як упоратися з даною ситуацією?»
- «Можемо запланувати візит на інший час і просто поговорити по телефону пізніше про те, що ви відчуваєте?»

Пам'ятайте:

- Не забувайте про можливі ускладнення від перевтоми.
- Обміркуйте стратегії втручання.
- Проконсультуйтеся з іншими спеціалістами.

Опис домашнього візиту**Візит у сім'ю Р. (29.06.2007 р.)*****Опис ситуації на початку залучення до Програми***

Дівчинка Ярослава (2003 р.н.) відвідує центр денного перебування.

Ярослава не може відвідувати дитсадок через віросповідання батьків. Дуже часто хворіє і мати, і дитина. Мати має інвалідність.

Сім'я малозабезпечена, знімає житло без зручностей у районі, де мешкає багато споживачів наркотиків, дуже їх бояться. Родичів у місті немає. Обмежене коло спілкування. Мати не вміє вирішувати проблеми самостійно.

Пріоритет у житті сім'ї – відправлення обрядів на релігійних зібраннях. Батьки не вважають за потрібне поліпшувати стосунки з дитиною, підвищувати рівень матеріального забезпечення сім'ї.

Дівчинка часто хворіє на лорінготрахеїти і бронхіти. Двічі лежала в лікарні у тяжкому стані. Дівчинка дуже бліда, під очима сині круги.

У дитини несформовані фонематичні проблеми. Грубо порушена звуковимова. Бідність активного словника. Спостерігається негативне, іноді агресивне ставлення до оточуючих, уникає контактів з ровесниками. Дитина вразлива, надміру чутлива, переймається неіснуючими страхами і проблемами. Збіднена емоційна сфера. Дистанційні стосунки з ровесниками та дорослими. Ні з ким не контактує.

Мета візиту: мама продовжуватиме спонукати Ярославу виконувати необхідні завдання і навчатися робити вибір між діями.

Методика: акцентування уваги дитини на можливості зробити вибір між двома діями. Додатково вправління мами й доньки в навичках охайності та тренування позитивних емоцій.

Хід візиту

Як і на попередніх візитах, сім'я очікувала приходу домашнього візитера. В кімнаті складені речі, прибрано, хоча й відчувається, що зробили це в останні хвилини перед приходом візитера (ліжка прикриті покривалами, хоча постіль і не розправлена під ними, іграшки в безладі згорнуті в коробку). Мама вибачається за те, що не встигли навести лад, мотивуючи тим, що вчора затримались на релігійному зібранні. І сьогодні довше, ніж зазвичай, спали. Мама знову скаржиться на головні болі, пов'язані зі спекою.

Пропозицію візитера погратися з ведмедиком (принесеним із собою) Ярослава зустріла із захопленням. Візитер обіграла ситуацію, чому ведмедик сумує («його мама загадала поприбирати в кімнаті, а він загрався з друзями, забув зробити це — мама засмутилась»).

Психогімнастична гра «Підтримай усмішку» — тримаючись за руки, дивлячись в очі. Ярослава дуже неохоче виражає емоції, але мама настільки щиро усміхалась ведмедикові і Ярославі, що дівчинка врешті-решт відповіла їй тим самим.

Далі обговорили ситуацію, чому «засмутилась мама ведмедика, чим би він міг порадувати маму?» Мати пропонує навчити ведмедика складати іграшки, Ярослава хоче погратись, а потім уже складати. Мама готова піти на поступки Ярославі, яка як завжди дуже «переконлива», але на пропозицію візитера спробувати скористуватися методом акцентування на виборі неістотних супроводжувальних дій, мати твердим голосом, дивлячись в очі пропонує Ярославі: «Які іграшки ти спочатку навчиш складати ведмедика — великі чи малі?» Після чого Богдана охайно склала на полицю м'які іграшки. Поки дівчинка бавилася з ведмедиком, відбулася коротка розмова з мамою про ефективність цього методу (вранці Ярослава, вибравши тарілку, з якої їстиме, швидко поснідала, хоча досі це завжди відбувалось довго й болісно).

Далі, поки Ярослава виконувала заплановане візитером завдання посортувати деталі конструктора за кольором, мама стривожено поділилася новиною, що батькові запропонували за місяць організувати в іншому місті релігійного зібрання. На спокійні розпитування візитера, які наслідки чекають на сім'ю в результаті прийняття пропозиції, мати поступово заспокоїлась і сама почала шукати позитив (покращання житлових умов, вона зможе поділитися з новими сестрами по вірі новими навичками з виховання дітей).

На закінчення візиту мама попросила візитера наступного разу підготувати кілька віршованих вправ на тренування губ, язика дитини.

Візит у сім'ю У. (19.04.2007 р.)

Опис ситуації на початку залучення до Програми

Дівчинка Олена (2001 р.н.) відвідує центр денного перебування.

Малозабезпечена сім'я, яка проживає в однокімнатній квартирі без зручностей. Житло потребує термінового ремонту, в квартирі безлад і антисанітарія. Відсутні

найнеобхідніші меблі, а саме: стіл, стільці, дитяче ліжко. Решта меблів поламані, що становить небезпеку для дитини. Мати має психічні відхилення, вихованка школи-інтернату, по відношенню до старшої дочки позбавлена батьківських прав. Батько зловживає алкоголем, чинить фізичне й моральне насильство над дитиною і дружиною (як у мами, так і в доньки синці на тілі, подряпини). Батьки не мають постійної роботи, живуть на соціальні виплати на дитину.

Оленка занедбана, часто хворіє (хронічний пієлонефрит), постійно інфікується через брак гігієни. Має затримку в розвитку, швидка стомлюваність. Низький рівень розуміння мови, відсутність активного мовлення. Несформовані соціальні навички. Незадовільна орієнтувально-пізнавальна діяльність, переважає маніпулювання предметами, недостатній обсяг уявлень про навколишній світ. Не забезпечуються природні потреби дитини в спілкуванні, ігровій діяльності. Брак іграшок, книжок та власного куточка.

Мета: намагатися підтримати позитивні зміни, які відбуваються у стосунках матері й дитини. Привернути увагу батька до потреби відремонтувати меблі.

Разом з батьками та Оленкою облаштувати дитячий куточок. Показати мамі, як у грі навчати дитину розрізнявати предмети за кольорами.

Хід візиту

Мати доброзичливо зустріла візитера. В оселі був безлад, хоча господиня відзначила, що прибирала. Було вимите вікно (після минулорічної побілки), отже, мати відреагувала на пропозицію з минулого візиту.

Після бесіди про необхідність для дитини мати свій власний куточок з іграшками, де вона могла б усамітнитись за потреби, мати охоче погодилась облаштувати цей куточок. Разом з візитером обрали місце, обмели павутиння, вимили підлогу. Батько, який досі лише спостерігав за цим, на пропозицію допомогти переставив меблі. Оленка тим часом збирала іграшки, які в безладі скрізь валялися, і разом з мамою розмістила їх у своєму куточку.

Візитер звернула увагу матері на те, що у дитини відсутні книжки, розвиваючі ігри (наявні лише м'які іграшки).

Далі протягом 15 – 20 хвилин візитер організувала з Оленкою ігри з принесеною пірамідкою. В грі дівчинка вчилася розрізняти кольори, розмішувати предмети за розміром. Пізніше мама долучилася до гри. Коли Оленка робила щось не так, мама, стримуючи роздратування, намагалася пояснити доньці, чому не можна так робити (спроба дотримуватись попередніх рекомендацій соціального працівника).

Після розмови візитера з батьком про небезпеку, яку становлять зламані меблі для здоров'я дитини, він пообіцяв до наступного візиту полагодити двері шафи.

Візит до сім'ї С.

Опис ситуації на початку залучення до Програми

Тридцятилітня Таміла С. проживає в селі. Коли Тамілі виповнилось 13 років, померла мати. Батько почав зловживати алкоголем, втратив роботу. З тих пір Таміла не мала батьківського піклування та підтримки. У 22 роки вийшла заміж і в 2000 році народила сина Єгора. Але життя не склалося, тому що чоловік часто

приходив додому у нетверезому стані, постійно влаштовував сварки, бійки. Через три роки такого життя Таміла залишилася одна з дитиною.

У 2007 році, не перебуваючи в шлюбі, народила сина Володимира. Хлопчик з народження хворобливий, дуже погано набирав вагу. Тому Таміла з молодшим сином часто перебувала в Центральній районній лікарні, а Єгор залишався вдома сам, а інколи з дідом.

На пораду лікаря, Таміла звернулася в консультативний пункт при пологовому будинку Центральної районної лікарні, де вона перебувала вже другий тиждень з малюком на лікуванні, з проханням допомогти у придбанні дитячого харчування. Жінка була неохайна, одягнена в брудний чоловічий одяг. При розмові з'ясувалося, що придбати продукти харчування, речі, необхідні для догляду за немовлям, дитяче харчування, ліки Таміла не в змозі, оскільки досі не оформила допомогу по вагітності та пологах, допомогу по догляду за дитиною до трьох років, хоча хлопчику на той час уже виповнилося 5 місяців.

При першій зустрічі з соціальним працівником Таміла відмовилася від пропозиції посприяти в оформленні документів, наданні соціальних послуг з психофізичного розвитку дитини. Вона була вкрай знервована, тому що лікарі попередили, що дитина може бути вилучена з сім'ї за незадовільний догляд. До того ж, удома без нагляду залишився шестирічний син.

Наступного дня спеціаліст центру відвідала Тамілу в лікарні, принесла продукти харчування для матері та дитини, а також засоби особистої гігієни (мило, пральний порошок, крем, памперси) і навіть пляшечку для годування дитини, адже досі Таміла користувалася пластиковими пляшками з-під різноманітних напоїв.

При розмові спеціаліст повторно розповіла матері про послуги, які надає центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, і знову запропонувала підписати угоду про співпрацю. Жінка була розчулена відвідинами і погодилася співпрацювати. При наступній зустрічі спеціаліст привезла речі для Таміли та дитини і добру звістку про те, що відвідали її старшого сина Єгора, оформили всі необхідні довідки, щоб влаштувати його в пришкільний оздоровчий табір, де він протягом дня буде доглянутий та матиме триразове харчування. Зустрілися з головним педіатром району, яка наполягала на тому, щоб дитина залишилася під наглядом лікарів. Її запевнили, що хлопчик буде забезпечений дитячим харчуванням і належним доглядом за сприяння спеціалістів районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Хлопчик поволі почав набирати вагу і його виписали з лікарні.

Працівники Центру забезпечили Тамілу транспортом для повернення додому. Зустрілися із завідувачкою фельдшерсько-акушерського пункту і домовилися про те, що вона щоденно відвідуватиме сім'ю. Звернулися до сільського голови та голови господарства, де раніше працювала жінка. Виявилося, що в неї ще й досі не оформлений земельний пай. Після втручання соціального працівника необхідні документи на землю були оформлені, і тепер родина має можливість отримувати зерно, цукор, крупи, олію...

Завдяки активному сприянню соціального працівника Таміла отримала першу державну соціальну допомогу. Молода мати попросила допомогти їй купити необхідні предмети побуту. У магазині придбала дитяче ліжечко, коляску, постіль

та необхідний одяг для дітей, а також ковдри та покривала на ліжка, покриття на підлогу, пральну машину, холодильник, диван, закупила фарбу для внутрішнього та зовнішнього ремонту хати. Для літньої консервації заготували цукор, жерстяні кришки.

Таміла змінилася зовні і внутрішньо: доглядає дітей, стежить за власним зовнішнім виглядом, зробила косметичний ремонт у кімнаті й надворі.

Кожного четверга соціальний працівник, який працює з дорослими членами сім'ї, та залучений працівник, який працює з дітьми, відвідують родину.

Домашній візит

Візит був плановим. На попередній зустрічі мамі Тамілі було доручено:

- а) навести лад в одній з кімнат та придбати дитяче харчування;
- б) відвідати класного керівника старшого сина Єгора, поцікавитися його успіхами й зробити відповідні висновки;
- в) подбати про раціональне та калорійне харчування дітей.

Вітання. Мати з дітьми були вдома. На момент приїзду старший хлопчик бавився з братиком надворі, а Таміла фарбувала двері та вікна. В оселі помітно прибрано. Спеціалісти вітаються, відзначають старанність Таміли, заохочують її до подальших позитивних дій.

Бесіда про виконання доручення. Спеціалісти цікавляться, чим займалася клієнтка протягом тижня, чи вистачає придбаного харчування, які овочі та фрукти вона включає у раціон харчування, чи постачають їй молоко за домовленістю. Таміла інформує, що проблема доставки дитячого харчування вирішена. Патронажна сестра щоденно відвідує Володимира, дає поради по догляду. Із розмови з класним керівником Єгора мати з'ясувала, що йому бажано більше читати. Тому Єгор щоденно протягом години читає книжки.

Соціально-педагогічна та інформаційна допомога. Залучений спеціаліст проводить з молодшим хлопчиком заняття, спрямоване на розвиток уваги та вмінь, властивих дітям даного віку, та вправи для зміцнення опорно-рухового апарату. На цих заняттях обов'язковою є присутність матері, яка переймає навички цих дій.

При заняттях з подолання прогалин у знаннях зі старшим хлопчиком мати відсутня (для кращого контакту дитини із спеціалістом), у цей час із нею проводиться бесіда про взаємовідносини у сім'ї. Жінці ще раз наголошуються, що кошти виділяються державою на забезпечення потреб дітей, тому співмешканець не повинен використовувати жодних коштів на власні потреби. Таміла ділиться планами про подальше облаштування оселі, просить дати рецепти для консервації фруктів та овочів.

Заклучний. Таміла просить дізнатися про вартість дерев'яних стільців, оскільки лава дуже незручна й займає багато місця. Спеціалісти Центру приємно вражені змінами в поведінці й інтересах жінки.

Для родини залишають продуктовий набір, гуманітарну допомогу, іграшки для дітей.

Підсумком ефективності зусиль спеціалістів можна вважати слова матері під час останнього візиту: «Я більше не житиму так, як жила досі!»

Розділ 3

**ТЕРАПЕВТИЧНА ПРОГРАМА
ДЛЯ ДІТЕЙ РАННЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

3.1. Характеристики терапевтичного підходу *Програми*

Терапевтична програма для дітей дошкільного віку — це поєднання індивідуалізованих занять для дітей до 6 років у домашніх умовах та в приміщенні центру. Усі аспекти цієї *Програми* зосереджуються на специфічних проблемах дітей із сімей, що зазнають численних стресів: психологічної травми, жорстокого ставлення та/чи потрясінь, або наражаються на ризик таких чинників. Застосовуючи науково обґрунтовані, модифіковані відповідно до рівня розвитку дитини практики, *Програма* організовує навчальні ситуації для розвитку компенсаторних механізмів та забезпечує терапевтичну емоційно-психологічну підтримку таких дітей. Вихователі уважно стежать за тим, щоб така терапевтична підтримка надавалася вчасно, була індивідуалізована відповідно до потреб дитини і стала гармонійним, невід'ємним компонентом загальної допомоги, що надається сім'ї.

Терапевтичну основу *Програми* надання послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку та її ефективність у попередженні жорстокого ставлення до дітей та їх бездоглядності забезпечують такі характеристики:

1. Терапевтичне заняття не є окремим елементом. Це частина цілого комплексу заходів та послуг як для дитини, так і для сім'ї в цілому.
2. Навчальна програма для дітей та атмосфера на заняттях задовольняють індивідуальні потреби кожної дитини і в цілому відповідають терапевтичній

спрямованості *Програми*. Спеціалісти разом з батьками визначають індивідуальні цілі роботи з кожною дитиною.

3. На заняттях забезпечуються сприятливі умови (фізичні та психологічні), що мають дуже велике значення з огляду на складні житлові умови дітей вдома. В навчальній роботі робиться акцент на стосунках, що будуються на основі любові та турботи.

Безпечна фізична та психологічна атмосфера на заняттях має дуже велике значення, особливо з огляду на минулі й сьогоденні сімейні реалії кожної дитини. В повсякденній навчальній роботі звертається увага на стосунки, що будуються на основі любові й турботи, а допомагають у цьому засоби та матеріали, що сприяють «одужанню» та вирішенню проблем.

На перший погляд здається, що основне спрямування навчальної роботи — це соціально-емоційний розвиток дитини. Однак результати сучасних досліджень мозкової діяльності свідчать про те, що вже давно було відомо досвідченим спеціалістам у галузі ранніх етапів розвитку дитини та психічного здоров'я, а саме: соціально-психологічний розвиток дитини тісно переплетений з усіма сферами когнітивного, фізичного та мовленнєвого розвитку, в тому числі спроможністю вирішувати проблеми, читати й писати, іншими сферами, безпосередньо пов'язаними з майбутньою успішністю в школі, а також із спроможністю ефективно зав'язувати стосунки у дорослому віці, в тому числі і з власними дітьми.

3.2. Організація групової роботи з дітьми

Робота з дітьми перш за все передбачає їх поділ на групи. Враховуючи специфіку розвитку і потреб різного віку, дошкільні заклади, які працюють в Україні, організують роботу з дітьми відповідно до вікового розподілу. В першу чергу поділяють групи раннього (1 — 3 роки) і дошкільного (3 — 6 років) віку, які в подальшому поділяються на менші групи відповідно до віку дітей та їх кількості.

Практика організації роботи з дітьми, передбачена *Програмою*, також передбачає організацію групової роботи з дітьми відповідно до віку, враховуючи потреби й інтереси дітей та необхідність впровадження індивідуального підходу до розвитку дитини. Водночас реалізація *Програми* в Україні на рівні пілотних проектів не дає змоги проводити чітке розмежування групової роботи за віком. Центри денного перебування дітей у м. Умані та у Броварському районі працюють одночасно з 10 — 12 дітьми і не мають можливості поділяти їх на групи. Так одночасно у групах проводиться робота з дітьми віком від 1 до 6 років. Така практика провокує істотні навантаження на вихователів та соціальних працівників.

У процесі розвитку системи центрів денного перебування дітей передбачено розподіл дітей різних вікових категорій по групах, що дозволить ефективніше впроваджувати можливості даної методики щодо розвитку вмінь та навичок дітей.

Діти відвідують Центр двічі на тиждень. Терапевтичні заняття тривають три години і передбачають проведення різних видів діяльності, а саме:

- групова робота — читання літератури, вправи, які розвивають, активні ігри;
- прогулянки;
- індивідуальні заняття з дітьми;
- гігієнічні процедури.

Заняття з дітьми проводять вихователі, соціальні працівники, волонтери (як правило, студенти навчальних закладів соціальної спрямованості).

Основним компонентом терапевтичної програми є спілкування і *взаємодія дітей зі спеціалістами* — соціальний педагог, вихователь, психолог — під час відвідання Центру а також домашніх візитів. Організація занять має формувати певну культуру спілкування і взаємодії між дітьми та дорослими, яка базується на дотриманні таких важливих принципів:

- впровадження концепції *дотримання безпеки дітей*, уникаючи при цьому негативних відгуків про ситуацію вдома;
- практикується *вільне висловлення почуттів*, при цьому звертається увага на почуття інших дітей, які перебувають поруч;
- заохочується вирішення соціальних проблем як «у даний момент», так і в рамках запланованої роботи;
- відчуття себе як частини групи та *відчуття належності до групи* виховується за допомогою «ритуалів», щоденного режиму, розуміння переконань інших осіб, планування роботи в групі/вирішення проблем тощо в міру потреби;
- *неупередженість та повага до культури дитини* підтримується в рамках усіх видів діяльності, що проводяться у класі.

Одним із факторів, що мають істотний вплив на розвиток нових знань та вмінь у вихованців, є стосунки між однолітками у групі. *Взаємодія і спілкування дітей між собою* під час занять у центрі денного перебування спрямована на формування і розвиток у дитини:

- стратегій входження в коло однолітків;
- навичок поваги до думок інших людей/дітей;
- навичок вирішення конфліктів;
- навичок співпраці;
- розуміння поняття меж у процесі взаємодії і спілкування.

Вихователь виступає в ролі помічника та зразка для дитини у розвитку стосунків з іншими дітьми у групі.

В процесі взаємодії з дитиною вихователі «користуються моментом» — підбирають відповідний час для проведення певних заходів і форм, які є слушними для навчання дитини. Одним з елементів формування довіри і прихильності дитини забезпечуються організацією спілкування «вічі у вічі» (дорослі під час спілкування присідають до рівня дитини).

В ході проведення терапевтичних занять у групі перебувають кілька дорослих

(вихователі, психолог і/або соціальні працівники, а також волонтери), які займаються з різними групами дітей. У ході роботи вихователі мають дотримуватися певних вимог, що забезпечують ефективну взаємодію і вироблення єдиного стилю роботи з дітьми:

- виконують сумісні/додаткові ролі;
- спокійно, вербально або невербально сповіщають дітям про необхідні вимоги: обмеження, режим, завдання тощо;
- послідовні у мові та підходах;
- спілкування між дорослими зведено до мінімуму.

Після проведення терапевтичних занять (або у ході роботи) вихователі мають записувати свої спостереження/робити нотатки щодо успіхів і потреб вихованців. Записи дозволяють у подальшому простежувати динаміку змін розвитку та поведінки дитини. У вихователів (інших спеціалістів, котрі взаємодіють з дитиною і батьками) має бути запланований особистий час для обміну думками, планування та з'ясування питань щодо цілей для дітей та їх реалізації.

3.3. Психологічний розвиток дитини раннього та дошкільного віку

Робота з дітьми раннього та дошкільного віку, яка проводиться вихователями, соціальними педагогами та психологами у Центрі та в ході домашніх візитів, потребує від спеціалістів уміння орієнтуватися, наскільки розвиток дитини відповідає віковим нормам, з чим пов'язані проблеми поведінки та спілкування — з певним етапом психологічного розвитку чи проблемами сімейного життя. Тому спеціалістам важливо орієнтуватись у вікових особливостях психічного розвитку дитини.

Кожний віковий період життя дитини характеризується певними особливостями поведінки і діяльності, специфічними потребами, переживаннями, інтересами. Показниками психічного розвитку дитини є:

- розвиток пізнавальної сфери дитини — сприймання, увага, пам'ять, уява, мислення;
- формування системи особистісних стосунків — емоції, потреби, мотиви, установки, ціннісні орієнтації, спрямованість тощо;
- оволодіння системою різноманітних практичних і розумових дій, що забезпечують можливість продуктивної і творчої діяльності.

Оцінити загальний рівень психічного розвитку дитини можна на основі спосте-

режень та аналізу психологічних факторів, зокрема фізичних та розумових дій, мови, соціальної поведінки.

Розглянемо психологічні особливості розвитку дітей відповідно до їхнього віку, з якими стикаються працівники центрів, а саме раннього та дошкільного віку*.

Ранній вік (від року до трьох)

У період *раннього дитинства* слід забезпечити спільну діяльність дитини з дорослими, мета якої — засвоєння нею суспільно вироблених способів використання предметів. Соціальна ситуація розвитку в ранньому віці є такою:

ДИТИНА – ПРЕДМЕТ – ДОРΟΣЛИЙ

Дитина в ранньому віці починає усвідомлювати значення речей.

Маніпуляційна діяльність, характерна для немовляти, в ранньому дитинстві змінюється *предметною діяльністю*. Дорослий відкриває малюку під час спільної діяльності функціональні властивості предметів. Дитина дізнається, як треба діяти, поводитися з предметами. Так, приміром, з іграшковим зайчиком можна гратися: брати за вуха, за хвіст, його можна вкладати спати, возити, носити; олівцем — малювати, ложкою — їсти тощо. У процесі предметної діяльності діти починають розуміти призначення і функції речей: для чого слугують ложка, молоток; що можна робити лопаткою, як скласти пірамідку тощо. Протягом другого року життя дитина починає довільно наслідувати й такі дії, які їй спеціально не показують, але які вона сама бачить навколо себе. Наприклад, вона бачить, як мама підмітає віником, і намагається це робити самостійно. Обов'язок дорослих — подбати, щоб дитина поступово оволодівала предметним світом, що має вирішальний вплив на розвиток початкових форм мислення.

Для раннього віку характерні яскраві емоційні реакції, пов'язані з безпосередніми бажаннями дитини. Ближче до трирічного віку у дитини спостерігаються афективні реакції на труднощі, з якими їй доводиться стикатися. Дитина намагається щось зробити самостійно, але у неї нічого не виходить, або ж поруч у потрібний момент немає дорослого — нікому прийти на допомогу і зробити справу разом з нею. В такій ситуації цілком вірогідний емоційний спалах. Наприклад, дитина не може відчинити двері в кімнату і починає гамселити по них руками й ногами, щось ображено вигукуючи. Причиною гніву чи плачу можуть бути не лише зачинені двері, а й відсутність уваги до дитини з боку близьких дорослих, зайнятих своїми справами саме тоді, коли вона намагається привернути їхню увагу. Афективні спалахи найкраще гасяться тоді, коли дорослі досить спокійно на них реагують, а по можливості — взагалі ігнорують. Інакше підвищена увага дорослих діє як позитивне підкріплення: дитина швидко помічає, що умовляння та інші приємні моменти в спілкуванні з родичами викликані її сльозами або злістю і починає вередувати частіше щоб цього досягти. Крім того, дитину легко відволікти. Якщо вона справді засмучена, схвильована, дорослому слід показати їй улюблену або нову іграшку, запропонувати зайнятися з нею чимось цікавим — і дитина, в якій одне бажання легко змінюється на інше, миттєво переключаючись на нову справу.

* Робота з дитиною у прийомній сім'ї. Методичний посібник — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 188 с.

Один з найскладніших моментів у житті дитини раннього віку — *криза трьох років*, коли руйнується стара система соціальних стосунків, власного «Я». Дитина прагне діяти самотійно, без допомоги дорослих. Часто це виражається в дитячому «Я сам».

Зміна позиції дитини, підвищення рівня її самотійності й активності, вимагають від дорослих своєчасної перебудови стосунків. Якщо ж нові взаємини з дитиною не налагоджуються, її ініціатива не заохочується, самотійність постійно обмежується, у неї виникають безпосередньо кризові явища, що проявляються в конфліктних взаєминах з дорослими, а іноді і з однолітками. Трирічна дитина потребує поважливого ставлення до себе, часто негативно реагує на надмірну опіку з боку батьків.

Криза трьох років уперше описана Ельзою Келер у книзі «Про особистість трирічної дитини». Вона виділяє ряд важливих симптомів цієї кризи.

1. *Негативізм*. Дитина взагалі не хоче коритися дорослим. Негативізм не слід ототожнювати з неслухняністю, що буває і в більш ранньому віці.
2. *Упертість*. Дитина наполягає на своїй вимозі, на власному рішенні. Вона починає усвідомлювати себе як особистість і хоче, щоб на цю особистість зважали. Упертість не варто плутати з наполегливістю.
3. *Примхливість*. Симптом близький до негативізму і впертості, але певною мірою позбавлений індивідуальності. Це протест проти порядків, що існують вдома.
4. *Свавільність*. Прагнення до емансипації. Дитина хоче бути самотійною. Це дещо нагадує кризу першого року, але тоді вона прагнула фізичної самотійності, а тепер ідеться про глибший рівень — самотійність наміру, задуму.
5. *Знецінювання дорослих*. Батьки переживають справжній шок, почувши від дитини на свою адресу слово «дурень» або щось подібне.
6. *Протест-бунт*. Виявляється в частих сварках з батьками.

Існує чітка симптоматика наближення кризи: підвищений інтерес дитини до свого зображення у дзеркалі; стурбованість від того, як вона виглядає в очах інших; зацікавленість дівчаток своїм убранням; заклопотаність хлопчиків власною компетентністю, наприклад у конструюванні; хвороблива реакція на невдачі.

Описана криза є, певна річ, тимчасовою, але пов'язані з нею новоутворення (відокремлення себе від інших, порівняння з іншими тощо) — важливий етап психічного розвитку дитини.

Як подолати кризу трьох років? Прагнення дитини цього віку до самотійності знаходить найпродуктивніше вирішення у формі гри, тому період кризи трьох років і розв'язується шляхом переходу дитини до ігрової діяльності. Саме гра є основним фактором, який помітно впливає на розвиток психічних пізнавальних процесів. Для дітей гра — не просто особлива, а провідна форма діяльності. Під час гри діти набувають досвіду маніпулювання предметами світу людей, засвоюють норми і правила соціальної поведінки. Для гри необхідна зміна стосунків дитини і дорослих. Тепер, коли малюку вже третій рік, йому вже недостатньо грати разом з дорослим. Дитина хоче робити сама, як мама, тато, водій, лікар поліклініки, де вона недавно була... Вона переносить у свою гру те, що побачила й зрозуміла. Тобто опановує певну роль.

Чим може допомогти дорослий, щоб ігрові дії дітей розвивались інтенсивніше і ставали більш розвиненішими і вправнішими? Звичайно, перш за все — своєю увагою та серйозним ставленням до гри. Важливо, щоб дитина мала спеціально

відведене місце для гри. Слід поповнювати набори іграшок, показувати малюку, що з ними робити, дохідливо пояснювати послідовність дій. На третьому році життя дитина повинна вже вміти знайти собі гру без допомоги дорослих, використовувати в ній різні іграшки, а потім прибрати їх на місце.

Своєрідна вершина психічного розвитку дитини раннього віку — свідомий вияв самої себе, власного «Я». Це найважливіший момент в її житті, оскільки саме в цей період формується особистість. Від того, як у цей період здійснюється виховання, залежать майбутні нахили, характер особистості. Поступово формується уявлення про себе, виникають елементи самосвідомості. Дитина пізнає себе у дзеркалі, на фотографії, щораз частіше вживає займенники «я», «мій», «мені». Одночасно вона починає усвідомлювати себе певним чином незалежною від дорослих, дедалі частіше її бажання та інтереси не збігаються з намірами інших. Цей перелом у свідомості виявляється в яскраво вираженому прагненні до самостійності («Я сам!»), бажанні бути схожим на дорослих, наслідувати їх. У малюка виникає інтерес до особистості дорослого, потреба проиннятися його внутрішнім світом. Спілкуючись, він здобуває інформацію, яка стосується безпосередньо дорослого. Про це свідчать дитячі запитання: «Тобі подобається лялька?», «А ти вмієш так?» Водночас дитина намагається повідомити дорослому про себе. Основними сферами, де дитина третього року життя прагне самоствердитися, є предметна діяльність (гра, конструювання, малювання, ліплення тощо); спілкування з дорослим, який залишається не тільки взірцем для наслідування, а й доброзичливим помічником, оцінювачем усіх дій та вчинків; спілкування з однолітками. У дитини з'являється і первинна самооцінка — усвідомлення не лише свого «я», а й того, що «я хороший», що ґрунтується на потребі дитини в емоційній безпеці, сприйнятті.

Значним досягненням цього віку є *мова*. Її засвоєння цей період відбувається з максимальною ефективністю, а надолужити втрачене вкрай важко. На кінець третього року дитина використовує вже близько 1500 слів, тоді як роком раніше — близько 300. Швидкий перехід на новий рівень мовного розвитку можливий лише в сприятливих умовах — передусім при повноцінному спілкуванні дитини з дорослим. Якщо спілкування недостатнє або, навпаки, дорослі виконують усі бажання малюка, розуміючи його мову, розвиток мови уповільнюється. Необхідно пам'ятати, що мова дитини удосконалюється, розвивається тоді, коли дорослий уважно ставиться до дитячих запитань, відповідає на них. Саме в цей період «чомучок» потрібне найбільше уважне й серйозне ставлення дорослих до запитань дитини. Жодне із запитань не повинно залишитись без правильної відповіді в доступній дитячому розумінню формі. Спостерігається затримка мовного розвитку і в тих випадках, коли діти спілкуються переважно з однолітками спільною дитячою мовою, яка зрозуміла лише їм. Таким чином, формування мови в цьому віці є основою психічного розвитку дитини. Якщо з якихось причин (хвороба, обмеження спілкування) мовні можливості дитини не використовуються достатньою мірою, то подальший загальний рівень розвитку починає гальмуватися.

Отже, основними *досягненнями* раннього віку, що визначають розвиток психіки дитини є:

- оволодіння прямою ходою;
- розвиток предметної діяльності;
- оволодіння мовою.

Таким чином, в ранньому дитинстві малюк активно пізнає світ предметів, що його оточують, разом з дорослими засвоює способи дій з ними. Його провідна діяльність — предметно-маніпулятивна, в межах якої виникають перші примітивні ігри. Центральне новоутворення цього періоду — самоусвідомлення «Я сам». Хоча поведінка дитини залишається імпульсивною, з'являються вчинки, пов'язані не з безпосередніми бажаннями, а з проявом «Я» дитини. Природно, що вміння дво-, трирічної дитини володіти собою поки що дуже відносне. Лише через кілька років ваша дитина навчиться контролювати свої дії, планувати їх, співвідносити зі своїми можливостями.

Дошкільний вік (від трьох до семи років)

Дошкільний вік характеризується виникненням нової соціальної ситуації розвитку. У дитини вже є певне коло елементарних обов'язків. Спільні дії поступово змінюються самотійним виконанням дитиною вказівок дорослого. У дитини пробуджується інтерес до світу дорослих, їхньої діяльності та взаємин. Дитина-дошкільник прагне включитися в доросле життя, брати в ньому активну участь. Але вона ще замала й не може самотійно жити в дорослому світі, і тому єдина можливість задовольнити своє прагнення — це гра. Саме з цього протиріччя і народжується рольова гра — самотійна діяльність дітей, яка моделює життя дорослих.

Таким чином, у дошкільному віці провідною діяльністю стає *сюжетно-рольова гра дитини*, яка має важливе значення для її психічного розвитку. В сюжетно-рольовій грі діти в ігрових умовах виконують ролі дорослих, відтворюючи їхнє життя, працю та стосунки. Гра — діяльність, коли дитина спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоює всю систему людських взаємин.

Основним мотивом діяльності дитини є бажання ввійти в життя дорослих, користуватися їхніми речами, відкрити світ людських стосунків, діяти як дорослий. У дітей дошкільного віку переважають особистісні мотиви. Це найбільш яскраво проявляється у спілкуванні з дорослими. Дитина намагається отримати емоційну оцінку дорослого — схвалення, похвалу, ласку. Потреба в такій оцінці у дітей настільки велика, що вони часто приписують собі позитивні якості.

В процесі гри, беручи на себе ігрові ролі, дитина вчиться співвідносити різні погляди, ставати на місце іншого, засвоює моральні норми та оцінки. Саме в дошкільному віці дитина починає керуватися у своїй поведінці моральними нормами, вона вже може оцінити свої вчинки як добрі й погані. До кінця дошкільного віку дитина здатна діяти, виходячи з інтересів інших, а не своїх власних, проявляти симпатію, турботу. У дитини формуються почуття самолюбства, гордості, власної гідності, сорому, які стають компонентами моральних якостей особистості. Значну роль у формуванні моральних якостей дитини відіграє дорослий, який є зразком для наслідування, прямо й опосередковано впливає на особистісний розвиток дитини.

З віком у дошкільників з'являється здатність переборювати у процесі виконання завдань вплив привабливих об'єктів, які є сторонніми, стосовно мети діяльності й відволікають від неї. Так виявляється важлива властивість — утриматися перед спокусою. Наприклад, хоч і натрапив на цікаву іграшку, якою хочеться відразу ж погратися, все ж таки треба довести до кінця попередню справу.

Саме в цьому віці починає формуватися особистість дитини, визначається її

мотиваційна сфера, закладаються основи світобачення: уявлення про себе, про природу, про навколишній світ.

Важливу роль у психічному розвитку дошкільнят відіграють і різні види продуктивної діяльності (малювання, аплікація, конструювання, ліплення).

Найважливішим результатом психічного розвитку дитини дошкільного віку є формування *психологічної готовності до шкільного навчання*. По суті, її становлення свідчить про завершення періоду дошкільного дитинства. У комбінованому комплексі якостей, з яких складається готовність до шкільного навчання, варто виділити мотиваційні, розумові та емоційно-вольові компоненти.

Більшість дітей наприкінці дошкільного віку мріє стати школярами, пов'язуючи це бажання передусім із зовнішніми ознаками зміни свого соціального статусу (портфель, форма, власне робоче місце, нові взаємини з людьми тощо). Однак справжня *мотиваційна готовність* зумовлюється пізнавальною спрямованістю дошкільника, яка розвивається на основі притаманної дітям допитливості, набуваючи характерних рис перших пізнавальних інтересів (бажання опанувати грамоту, читання тощо). Якщо ж пізнавальна активність не сформована, дитину приваблюють інші другорядні мотиви, пов'язані зі сприйняттям школи як місця для розваг, і дитина виявляється неспроможною взяти на себе обов'язки учня.

Навчання в сучасній школі потребує також *розумової готовності*. Діти приходять до школи з досить високим рівнем знань і вмінь, а головне — з розвинутим сприйняттям і мисленням (вони вже мають освоїти операції аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, класифікації, групування тощо), які дозволяють систематично спостерігати предмети та явища, виділяти в них істотні особливості, міркувати й робити висновки. Крім того, діти повинні володіти початковими навчальними вміннями (концентрація уваги не на результаті, а на процесі виконання навчальних завдань, самоконтроль, самооцінка тощо).

Значну роль відіграє і *емоційно-вольова готовність*, зокрема вміння дошкільника доволіно керувати своєю поведінкою, пізнавальною активністю, спрямовувати її на розв'язання навчальних завдань тощо. Навчання в школі має бути для нього джерелом позитивних емоцій, що допоможе знайти своє місце серед однолітків, підтримає впевненість у собі, у своїх силах. Важливо, щоб ці позитивні емоції пов'язувались із навчальною діяльністю, її процесом та першими результатами.

До кінця старшого дошкільного віку не всі діти досягають того рівня психологічної зрілості, який дозволив би їм успішно перейти до систематичного навчання. Можна виділити ряд показників психологічної незрілості дитини, яка йде до школи. Це, зокрема, незадовільний мовний розвиток дітей, недостатній рівень розвитку тонкої моторики (нерозвиненість руки проявляється, наприклад, під час вирізання фігур по контуру), недостатній розвиток безпосередньої уваги, пам'яті тощо.

Для того, щоб вчасно виявити порушення темпу психічного розвитку дошкільника, користуються певними орієнтирами. Вони такі:

- В 1 рік дитина використовує 7 — 14 слів, зосереджено займається однією справою до 15 хвилин, засвоює зміст слова «не можна», починає ходити (± 2 місяці);
- У 1,5 роки словниковий запас дитини становить 30 — 40 слів, вона добре ходить, пізнає і показує зображення предметів на малюнках, добре розуміє звернену до неї мову. Основні запитання дитини — що? хто?

- У 2 роки словниковий запас — 300 — 400 слів, основні запитання дитини — що це? хто це? Засвоює іменники, займенники, прикметники, прислівники, дієслова. Формується фразове мовлення (у дівчаток часто до 1,5 року). Наявність запитань свідчить про задовільний розумовий розвиток дитини. Малює лінії, затиснувши олівець у кулак, будує пірамідку з кубиків.
- У 2,5 роки словниковий запас налічує близько 1 000 слів. Виникають орієнтовані запитання: де? куди? звідки? коли? У цьому віці затримка мовного розвитку має насторожувати — вона свідчить про затримку психічного розвитку або глухоту.
- У 3 роки ставляться запитання — чому? Дитина переказує почуте й побачене, якщо їй допомогти навідними питаннями. Вживає складносурядні й навіть складнопідрядні речення, що свідчить про збагачення її мислення. Вона розуміє значення слів один, мало, багато, розрізняє лівий і правий бік. За однією характерною ознакою може пізнати ціле: по вухах — зайця, по хоботу — слона.
- У 3,5 роки засвоює конструювання, з'являються елементи планування, а також елементи сюжетно-рольової гри з предметами і трохи пізніше — з однолітками. Дитина емоційна — егоїстична, уразлива, безтурботна, сумна, доброзичлива, неприязна, заздрісна, здатна до співчуття.
- У 4 роки здатна зрозуміти те, що ще не бачила сама, але про що їй дохідливо розповідали. Складає просту, але досить логічну розповідь за малюнком, осмислено закінчує почате дорослим речення, здатна до узагальнення й усвідомлення під поняття. Основне запитання — чому? (у дитини із затримкою психічного розвитку (ЗПР) переважають запитання: що? де? куди?). Вступає в сюжетно-рольову гру з однолітками. Може займатися однією справою до 40 — 50 хв.
- У 4,5 роки здатна ставити мету і планувати її досягнення. Ставить запитання — навіщо?
- У 5 років дитина знає своє прізвище, називає ім'я, по батькові, вік, адресу, транспорт, який довозить до дому. Вміє користуватися конструктором, зібрати іграшку за схемою. Може намалювати людину з усіма частинами тіла.
- У 5,5 роки дитині доступні всі види навчання, вона в принципі готова до навчання.
- У 6 років словниковий запас налічує близько 4000 слів. Дитині доступний зміст простих приказок та прислів'їв, вона легко визначає сюжетний зв'язок малюнків і складає по них розповідь. Без утруднень узгоджує і розрізняє предмети, розв'язує прості арифметичні задачі. Знає багато ігор, уміє придумати сюжет. Орієнтується у просторі, часі (вчора, сьогодні, завтра), у стосунках між людьми. Зображуючи людину, не забуває про шию між головою і тулубом, малює одяг, взуття.

Існують індивідуальні відмінності та особливості розвитку кожної дитини. Індивідуальні відмінності можуть бути вродженими і набутими. Перші більш стабільні й дуже важко піддаються педагогічному впливу. Це різні задатки, типологічні особливості нервової системи, вроджені дефекти органів чуття і мови та ін. Вони не є вирішальними в розвитку здібностей дитини, але впливають на темп, спосіб і якість оволодіння певним видом діяльності.

Інша група — набуті особливості. Вони менш стійкі і загалом піддаються змінам. Зрозуміло, що такі особливості визначаються умовами життя і виховання дитини, її власним досвідом. Це особливості пізнавальних процесів, прояви окремих рис характеру, моральних якостей, емоційно-вольових властивостей.

Дитяча психологія визначає дошкільне дитинство як період становлення фундаменту особистості, розвитку особистісних механізмів поведінки. В цьому найбільша цінність цього вікового етапу для всього розвитку особистості.

Відомо, що поведінка дитини-дошкільника опосередкована способом дій близьких людей. Дитина усвідомлює ставлення дорослих до навколишнього світу й один до одного, прагне діяти «як дорослий». Образ дорослого орієнтує дії і вчинки дитини, є основою всіх його новоутворень. Дошкільний вік є періодом активного засвоєння прикладу дорослих і формування механізмів особистісної поведінки, тобто дитина здатна регулювати власну поведінку за засвоєними від дорослих прикладами.

На допомогу вихователям, соціальним педагогам та психологам, які працюють з дітьми у Центрі та здійснюють домашні візити, розроблено матеріали, що визначають основні показники розвитку дітей дошкільного віку. Показники відповідності розвитку дитини містять характеристики особливостей дитини відповідного віку й розроблені на основі програм розвитку та виховання дітей, розроблених вітчизняними науковцями: Програма розвитку та виховання дитини раннього віку «Зернятко»^{*} та Програма виховання дітей дошкільного віку «Малятко»^{**} (ДОДАТОК 1).

^{*} Програма розвитку та виховання дитини раннього віку «Зернятко». - К.: ВКТФ - 192 с.

^{**} Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. - К.: Педагогічна думка, 1999. - 286 с.

3.4. Індивідуальні особливості поведінки дітей

Поведінка та розвиток дитини, окрім вікових особливостей розвитку, безпосередньо залежать від її індивідуальних особливостей. У віці 2 – 3 роки дитина вже має свої потреби і бажання, звички, вміння і навички. Усе це має бути враховано у процесі формування програми виховання та розвитку малюка.

Щоб визначити індивідуальні особливості дитини, яка приходить до Центру, вихователі мають спілкуватися з батьками, спостерігати поведінку дитини вдома та у Центрі в різні періоди часу і в різних ситуаціях. Такі спостереження допомагають вихователю правильно оцінити індивідуальні особливості дитини і скорегувати її поведінку.

Одні діти активні, рухливі, полюбляють активні ігри, інші – спокійні, віддають перевагу спокійним іграм, треті – несміливі, цураються ровесників і до вихователя ставляться з осторогою або, навпаки, не відходять від нього, вбачаючи у вихователі свого захисника. Є діти, які у дво-, трирічному віці можуть самостійно одягатися, акуратно поїсти, а інші й у три роки не вміють одягатися, очікують, щоб їх погодували.

Причини індивідуальних особливостей дітей насамперед пов'язані з *умовами життя і виховання*, що визначають розвиток дитини і є її рушійними силами.

Психологи та педагоги відзначають помітну обмеженість мотиваційної сфери, підвищену психічну тривожність, нерозвиненість емоційно-вольових характеристик у тих дітей, які виховуються в сім'ях, де життя ускладнене пияцтвом та амораль-

ною поведінкою батьків, а також там, де вихованню дітей не приділяється належної уваги через те, що батьки переймаються власними справами, роботою, кар'єрою.

У дітей, чий батьки фактично не займаються їхнім вихованням, ведуть аморальний спосіб життя, деформуються соціальні орієнтири, порушуються духовні, пізнавальні, естетичні потреби, спостерігаються розлади фізичного та психічного здоров'я. На прикладі батьків у дитини можуть розвиватися асоціальні установки. Деформація дитячої особистості є захистом, своєрідним «імунітетом», що формується під впливом кризових умов аномальних сімейних стосунків. Негативні прояви поведінки можна розглядати як функцію самозахисту несформованої дитячої свідомості*.

На поведінку і розвиток маленької дитини накладає відбиток і *стан її здоров'я*. Діти з кризових та асоціальних сімей зазвичай мають великий «букет» гострих і хронічних захворювань, вони гігієнічно занедбані (виразки на шкірі, педикульоз), відзначаються певною відсталістю у психічному розвитку. У дошкільному віці у них «загальмоване» мовлення, вони погано ходять, можуть бути абсолютно замкнутими або надмірно агресивними. Цим педагогічно занедбаним дітям притаманні такі прояви, як саморозхитування, биття головою об стіну чи підлогу тощо.

Ослаблена, хвороблива дитина при відвідуванні Центру може бути вередливою, роздратованою, або навпаки — «в'ялою», швидко втомлюватися. Діти з асоціальних сімей можуть мати затримку у фізичному розвитку, мати низькі показники у зрості, вазі, руховій активності.

На поведінку дитини впливає *особливість нервової системи*, її тип: сила, рухливість, рівновага нервових процесів збудження та загальмування. Діти, в яких процеси збудження і загальмування урівноважені, вирізняються спокійною поведінкою, поганим настроєм, з задоволенням спілкуються. Вони люблять як активні, так і спокійні ігри, позитивно сприймають усі режимні вимоги, беруть у них активну участь. Якщо характер спілкування в умовах Центру їх задовольняє, вони звикають до нових обставин доволі легко і швидко*.

Діти, які відзначаються збудливістю, бурхливо висловлюють своє ставлення до оточення, швидко переходять від одного стану до іншого. Вони люблять гратися в активні ігри, але швидко змінюють іграшки, весь час рухаються, розглядають різні предмети. Ігор, розрахованих на значний проміжок часу, вони не визнають, надають перевагу галасливим іграм. У перші дні перебування у Центрі таких дітей не можна обмежувати у діях. Спілкуватися з ними потрібно дуже врівноважено, лагідно, не провокуючи збудження їхньої нервової системи.

На противагу дітям, які легко збуджуються, є діти, котрі відзначаються спокійним, дещо уповільненою, навіть інертною поведінкою. Вони досить мляво виявляють свої почуття і зовні здаються цілком благополучними. Проте властива їм загальмованість у незвичних умовах Центру може прогресувати. Такі непервороткі діти часто відстають від ровесників у розвитку рухів, в освоєнні навколишньої обстановки, в оволодінні вміннями і навичками. Вони здебільшого граються окремо від інших дітей, бояться їх наближення. Вихователь повинен допомогти таким дітям при звичаїтися до нової обстановки. При цьому не можна нервувати з приводу

* Робота з дитиною у прийомній сім'ї. Методичний посібник — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 188 с.

** Ватутина Н. Д. Ребенок поступает в детский сад. — М., 1983.

їхніх уповільнених реакцій. Слід наполегливо і спокійно навчати їх діям з предметами та іграшками, терпляче закріплювати навички, якими дитина оволоділа, і формувати нові. У перші дні перебування в Центрі не рекомендовано залучати таких дітей до спілкування з однолітками, оскільки їм потрібен час для адаптації в нових умовах. Поквапливе ставлення вихователя до дитини може спровокувати ускладнення в поведінці й затримку в адаптації до умов Центру.

Особливої уваги потребують діти зі слабким типом нервової системи. Вони дуже болісно сприймають будь-які зміни в умовах життя і виховання. Їхній емоційний стан порушують навіть незначні неприємності, хоча свої почуття такі діти не демонструють. Все нове лякає їх і дається з великими труднощами. Вони не впевнені у своїх рухах і діях з предметами, повільніше, ніж їхні ровесники, набувають необхідних навичок. Таких дітей до нового закладу слід привчати поступово, залучаючи до цього близьких їм людей. При цьому бажано постійно підбадьорювати дітей, допомагати їм у засвоєнні нового.

Безперечно, не завжди тип нервової системи дитини чітко проявляється. Один і той же самий малюк у різних ситуаціях поводить по-різному, особливо у період адаптації до нових умов. Навіть спокійній дитині нелегко звикати до нових умов і вимог, позбавлятися певних набутих звичок.

Поведінка дитини залежить від *звичок, які в неї сформувалися*. Якщо вона не вміє їсти самостійно, то в Центрі відмовляється від їжі, чекає щоб її нагодували. Якщо не знає, як помити руки – плаче, не знає, де взяти іграшку – плаче. Тому важливо знати звички дитини і рахуватися з ними.

Дізнатися про звички й навички дитини, яка тільки приходить до Центру, важко. І не всі вони зразу виявляються у новій обстановці. Вихователю необхідно пам'ятати, що дитина раннього віку не завжди може продемонструвати свої вміння у новій незвичній обстановці, їй необхідна допомога в цьому.

Темп формування і закріплення навиків і звичок у дітей не однаковий, що переважно залежить від типу нервової діяльності дитини. Так у дітей, які легко збуджуються, звички відновлюються і формуються швидше і легше, ніж у спокійних дітей. Одній дитині для засвоєння нової дії потрібно один-два дні, іншій – тиждень. Одній достатньо один раз продемонструвати дію, іншій потрібно багато разів повторити. Формування звичок ускладнюється при негативному емоційному стані дитини, коли вона потрапляє у незвичне оточення.

Особливо залежить поведінка дитини у перші дні перебування у Центрі від її індивідуальних особливостей у сфері спілкування. Є діти, які впевнено почувають себе в новому для них оточенні: вони звертаються до вихователя, щоб дізнатися про щось, звертають увагу дорослого на свій одяг, чимось хваляться, спокійно віддають іграшку або беруть запропоновану іншою дитиною ляльку. Інші цураються незнайомих дорослих, ніяковіють, опускають очі. А є такі діти, яких спілкування з вихователем лякає, вони намагаються усамотнитися, повертаються обличчям до стіни, тільки б не бачити людей, з якими вони не вміють контактувати.

Одним із напрямів формування звичок, поряд з уміннями гратися, навчатися, працювати, має стати навчання дитини спілкуватися, правильна організація спілкування.

При розробці та проведенні терапевтичних програм для кожної дитини мають бути враховані всі перелічені вище фактори. Основними показниками, що формують взаємини між дорослими та дитиною, впливають на налагодження стосунків з іншими членами групи, є поведінка і самопочуття дитини.

3.5. Проведення терапевтичних занять з дітьми

Базовою ідеологією роботи з дітьми з неблагополучних сімей є взаємодія між вихователями і дітьми, яка ґрунтується на **підтримці почуттів дитини**. Діти в ході виконання терапевтичних вправ, при спілкуванні з дорослими вчаться виражати свої емоції, набувають досвід спілкування і взаємодії з однолітками.

Підтримка почуттів дитини в першу чергу здійснюється вихователями і передбачає певні принципи організації роботи та спілкування в групі, а саме:

- дорослі поважають почуття дітей, виявляючи це словами, діями та жестами;
- дорослі поєднують почуття/мову тіла з назвами відповідних емоцій;
- дорослі розрізняють дії і слова («Гніватися – це нормально, але я не можу тобі дозволити битися»);
- дорослі заохочують дітей користуватись словами, щоб сказати, що вони відчувають (відповідно до рівня розвитку) та/або чого хочуть;
- дорослі спонукають дітей завбачати, констатувати та/або розпізнати, як відчуває (може почувати) себе інша дитина та/або чого хоче (може хотіти);
- вихователі моделюють вираження почуттів.

Такі підходи належним чином застосовуються у конструктивному керівництві та визначенні обмежень. У ДОДАТКУ 2 («Підтримка почуттів дитини») наведені конкретні приклади можливого реагування на складні ситуації, які виникають під час занять з дітьми.

Терапевтичне спостереження

Якщо вихователь не бере до уваги потреби, які визначають поведінку дитини, його педагогічний вплив буде безсистемним і неефективним. Заплакала дитина — вихователь дав їй іграшку; побігла дитина до дверей — її повернули назад і заборонили так робити; сидить дитина сама — вихователь пропонує їй гратися з іншими дітьми. Такі дії або зовсім не дають користі, або мають лише короткотерміновий вплив.

Необхідною умовою ефективного впливу терапевтичних занять на розвиток дитини є продумана система педагогічних впливів, в якій основне місце займає організація діяльності дитини, що відповідає її індивідуальним потребам. Терапевтичні заняття в першу чергу передбачають впровадження програми змін у розвитку і поведінці дитини, які спрямовані на поступове досягнення конкретної мети, визначеної вихователем та психологом на окремих етапах роботи.

Базовим компонентом в організації роботи з дітьми є підтримка дорослими почуттів дитини, привчання дітей розуміти і висловлювати власні почуття, переживати й демонструвати емоції.

Основою розробки терапевтичної програми для кожної дитини є вивчення її індивідуальних потреб і особливостей розвитку та поведінки. Безперечно, на перших заняттях неможливо визначити специфічні особливості виховання дитини, тип її темпераменту, наявні вміння і навички, базові потреби тощо. Основою розробки стратегічної програми роботи є *терапевтичне спостереження* дитини, яке проводиться працівниками Центру: вихователями та психологом, або ж соціальними працівниками, які здійснюють домашні візити у сім'ї. Технологія спостереження терапевтичної допомоги дітям наведена у ДОДАТКУ 2.

Результати терапевтичного спостереження занотовуються до Індивідуального плану роботи з дитиною (форма 3), який заповнюється вихователем та слугує основою розробки Схеми роботи з дитиною (форма 3а), що заповнюється психологом.

Форма індивідуального плану для дитини відображає її сильні сторони та одну ціль, яку планується досягти у ході терапевтичних занять. Стратегії для досягнення цілі базуються на сильних сторонах дитини, її інтересах та стилі навчання за результатами оцінки, спостережень та відомостей від батьків. Більше сильних сторін звичайно буде включено в міру того, як їх отримуватимуть з усієї оцінки. Звичайно індивідуальний план вміщує декілька цілей для того, щоб допомогти дитині навчитися чогось у певних галузях.

Навіщо потрібно визначати цілі для дитини? Перш за все це спрямовано на забезпечення:

- активної роботи, на підтримку дітей та батьків;
- моніторингу прогресу;
- безперервного процесу взаємодії дитина — дорослий.

Прив'язаність починається з розуміння потреб дитини, у тому числі, з розуміння її почуттів.
Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США

При визначенні цілей для дитини мають бути враховані певні принципи, що передусім забезпечує врахування індивідуальних потреб кожної дитини й організацію роботи усієї групи, активне залучення батьків до досягнення змін у розвитку та поведінці дитини.

Принципи визначення цілей для дитини:

- врахування цілей всієї програми;
- визначення цілей для всієї групи дітей;
- визначення типового/нетипового/з затримкою розвитку дитини;
- врахування проблем конкретної дитини/незадоволених потреб/інтересів;
- врахування проміжку часу, за який ви спілкувалися/спостерігали дитину в природному оточенні;
- визначення бажаного стилю поведінки;
- можливість проводити оцінку/вимірювання — частота, стабільність проявів, допомога;
- вмотивованість і дохідливість завдань для батьків, волонтерів, інших;
- внесок батьків, висловлення пропозицій.

Кожна дитина має можливість виразити свої почуття.
Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США

Етапи визначення цілей для дитини

Від проведення терапевтичних спостережень до формування конкретних завдань та форм їх досягнення проходить кілька етапів. Етапність дає змогу від визначення загальних потреб та проблем дитини перейти до конкретних завдань і кроків, які мають бути пройдені та засвоєні дитиною, перш ніж вона засвоїть потрібні навички та вміння.

Основні етапи визначення цілей для дитини:

1. Визначте довготривалу мету для дитини. Наприклад: *дитина набуде досвід позитивного спілкування з однолітками.*
2. Враховуйте рівень розвитку дитини. Наприклад: *дитина бере участь тільки в паралельній грі.*
3. Розбийте довготривалу мету на короткотривалі цілі. Наприклад: *дитина візьме іграшку, запропоновану їй іншою дитиною.*
4. Визначте тип/обсяг допомоги з боку дорослого; можливу частоту надання допомоги. Це вам допоможе оцінити успіх. Наприклад: *за підказкою вихователя Микола двічі візьме запропоновану іншою дитиною іграшку.*

Вміння вихователів та психологів розбивати глобальні цілі на конкретні — цілком

Фотографії допомагають дітям поєднати відчуття та вирази обличчя з назвами емоцій.
Організація *Relief Nursery*, м. Юджин, Орегон, США

посильні для дитини завдання, що є запорукою успіху терапевтичної роботи. Конкретні цілі й рівень їх досягнення дитиною мають періодично переглядатися. У випадку, якщо дитина не в змозі досягти їх у певний час, їх треба адаптувати або змінювати.

Коли визначеної цілі досягнуто, але дитині потрібна практика, щоб діяти самостійно, треба зменшити рівень підтримки, яку надає дорослий, збільшити частоту виконання практичних вправ, що закріплюють набуті навички. Коли ціль досягнута, і дитина користується здобутою навичкою самостійно, потрібно сформулювати для неї наступну ціль.

Коли ціль не досягнута, але її можна досягнути при більшій підтримці з боку дорослого, слід збільшити рівень підтримки дорослого, зменшити частоту виконання визначених завдань. У разі, якщо ціль не досягнута, і більший рівень підтримки не приведе до успіху, необхідно визначити інші цілі, які допоможуть дитині набути необхідних навичок чи стилю поведінки.

Можна виділити певні стратегічні завдання проведення терапевтичних занять з дітьми, якими мають керуватися вихователі та соціальні працівники, а саме:

- створити атмосферу на заняттях, що дала б простір для прояву емоцій усіх присутніх дітей;

У грі використовуються як трансформаційні матеріали (глина, іграшкове тісто), так і матеріали та продукти (крупя, квасоля, шматочки пінопласту тощо), що викликають різноманітні відчуття.

***Центр денного перебування для дітей «Сімейна студія "Гармонія"»,
с. Требухів Броварського району Київської області***

- поведінка та емоції дитини мають бути інтерпретованими з огляду на її можливі незадоволені потреби і ситуацію в сім'ї;
- жести, дії та слова вихователів мають демонструвати, що дорослі розуміють і поважають почуття дитини;
- допомогти дітям поєднати відчуття та жести з назвами емоцій;
- дорослі мають усвідомлювати різницю між діями дітей та їхніми почуттями;
- заохочувати дітей до використання відповідних слів для вираження тих чи інших почуттів;
- заохочувати дітей думати про те, що відчуває (або може відчувати) інша дитина, або звертати на це увагу;
- моделювати з дітьми прояв почуттів;
- допомогти дітям вибрати певні види діяльності, щоб уникнути надмірного збудження;
- допомагати дітям добрати слова, щоб сказати, коли та як їх заспокоїти;
- допомагати дітям розвинути здатність нормально переносити розчарування та негаразди;

Альбом з фотографіями дитини та вихователя під час занять завжди лежить на видному місці. Вчитель чутливо ставиться до бажання дитини переглянути альбом і спонукає її до обговорення почуттів.

Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США

- допомагати дітям почуватися безпечно, не висловлюючись критично про те, що відбувається в них удома;
- підтримувати вільне вираження почуттів, не забуваючи про почуття дітей, які перебувають поряд;
- сприяти створенню та моделюванню нормальних обмежень.

Відповідно до визначених цілей, які планується досягти в ході терапевтичних занять з дитиною у Центрі денного перебування, формуються певні цілі, які соціальні працівники мають досягти в ході проведення візитів у сім'ю. Попереднє визначення кінцевої мети, яка має бути досягнута у ході роботи, дає змогу:

- визначити потреби, бажання та ресурси сім'ї;
- відзначити зміни та прогрес;
- спонукати сім'ю відстоювати свої права.

Види діяльності за терапевтичного програмою

Створюючи терапевтичну програму, спрямовану на досягнення певних вмінь та навичок, слід пам'ятати про інтереси дітей. Для того, щоб у нас з'явилися ідеї, ми спершу маємо ретельно спостерігати за дітьми і за тим, як вони граються. Ми створюємо навчальну програму разом з дітьми.

Вихователь запитує у дітей, як можна гратися з такими предметами, як, наприклад, контейнер від яєць, пінопласт, піпетки та фарбники, та заохочує їх до гри.
Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США

Ця діяльність — лише початок. Працюючи з дітьми дошкільного віку, ви можете впродовж роботи говорити: «Цікаво, що буде, якщо...», а потім змінювати діяльність відповідно до зацікавленості дитини та запропонованих модифікацій. Дітям дошкільного віку можна запропонувати нові матеріали для гурткової роботи або роботи в малих групах. Робота розпочнеться з того, що діти називатимуть матеріали та по черзі визначатимуть, яким чином їх можна застосувати, що дасть можливість прогнозувати подальшу діяльність та її можливу модифікацію з боку дітей. Вихователь ставить відкриті запитання і таким чином допомагає дітям подумати про те, як вони можуть використати свій досвід роботи з цими матеріалами в інший спосіб або в іншій ситуації.

Виділяють певні **види діяльності**, які особливо підтримують терапевтичний досвід дошкільнят:

- символічна гра;
- репрезентативна діяльність;
- трансформаційна діяльність;
- причинно-наслідкова діяльність.

Плануючи певні види терапевтичного впливу, що враховують потреби та поведінку

Діти вільні експериментувати з різними предметами.
Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США

дитини, вихователь і психолог мають визначати *ціль* організації впливу, необхідні дії дорослого щодо організації впливу — *діяльність*, форми підтримки дитини дорослим у процесі проведення впливу — *підтримка*.

У ДОДАТКУ 2 наведено конкретні приклади та форми планування видів діяльності дитини.

Приклад ефективності терапевтичних занять з дітьми дошкільного віку

Розглянемо практику проведення терапевтичних занять і результати впливу на прикладі одного хлопчика, клієнта Уманського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Сергійко народився 24 серпня 2001 року в неповній, багатодітній, малозабезпеченій сім'ї. Його батько вже 4 роки перебуває в місцях позбавлення волі. Сергійко в сім'ї — наймолодший. Його основним вихователем була мама, а коло спілкування дитини обмежене членами сім'ї: двома старшими братами, бабою та хворим прадідом. Хата, в якій мешкає родина, — глинобитна будівля з двох кімнат та веранди. В одній кімнаті мешкає прадід, а в другій — мати з трьома синами. У Сергійка немає індивідуального куточка, оскільки всі члени сім'ї тут і харчуються, і навчаються, і відпочивають. У хаті зазвичай безлад, хоча мати намагається підтримувати порядок.

Фотографії відвідання ферми довгий час нагадують дітям про нові враження та почуття.
Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США

Сергійко має вроджену ваду здоров'я: водянку статевих органів, тому не відвідував дитячий садок. Свого часу мати не зважилася на операцію, а потім не мала коштів на придбання медикаментозних засобів. Тому втручання лікарів постійно відкладалось. Піклування матері проявлялось у надмірній опіці всіх сторін життя хлопчика: він мало спілкувався з однолітками, не мав жодних посильних обов'язків, його рухова активність зводилася до мінімуму.

Мати не володіє знаннями про особливості розвитку дітей дошкільного віку, тому припустилася багатьох помилок у вихованні й навчанні дитини.

На час знайомства Сергійко мав дуже обмежений словниковий запас, не вимовляв цілого ряду звуків (р, л, с, ш, щ, ж, ч), пропускав склади, не вмів лічити. Далося взнаки й обмежене коло спілкування: хлопчик неприязно ставився до незнайомих людей, не знав елементарних правил поведінки, не виявляв бажання отримувати будь-яку інформацію. А до навчання в школі залишилося не так уже й багато часу. Відчуваючи прогалини у вихованні сина, мати звернулася по допомогу до спеціалістів центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

При першій зустрічі Сергійко уникав розмови, відмовився взяти книжку з розмальовками. Спеціаліст не наполягала на активному контакті, але спробувала зацікавити хлопчика обіцянками привезти наступного разу оригінальні книжки та ігри, в доступній формі розповіла про мету своїх подальших приїздів.

Наступні зустрічі проходили з настороженістю, однак хлопчик бачив, що жодного примусу з боку соціальних працівників немає. До того ж вони завжди приносили іграшки, розповідали цікаві історії з життя тварин, риб.

Страх перед незнайомими людьми поволі відступав. Кожні відвідини соціальних працівників розширювали пізнавальні інтереси хлопчика. Справи пішли на краще, коли вдалося виявити, що Сергійко дуже любить малювати, і саме заохочення цих задатків дало поштовх до зближення з дитиною.

Перед спеціалістами стояло завдання зняти у дитини напруження, скутість та невпевненість у собі, що були наслідками хвороби. Тож першим кроком стали зусилля, спрямовані на організацію та проведення операції. Внаслідок зустрічей з лікарями, психологічної роботи з матір'ю та хлопчиком (обом панічно боялися лікарні) це завдання було реалізоване.

Водночас велася робота з корекції системи відносин між дитиною і навколишнім оточенням. Сергійко став більш відкритим, охоче бавився з сусідськими хлопчиками, став зміцнюватися фізично. Зникло побоювання фізичної неповноцінності, натомість зросла самооцінка; живе спілкування розширювало кругозір, словниковий запас, коло інтересів.

Щовівторка залучений спеціаліст по роботі з дітьми готував Сергійка до перебування в дитячому садку та в школі.

Нині хлопчик змінився зовні і внутрішньо. Він став упевненішим і відкритішим, навчився спілкування. Удосконалився мовленнєвий розвиток дитини: Сергійко вивчив усі літери абетки, крім шиплячих та йотованих; за словесним описом упізнає складні предмети (типу «транспорт»); складає зв'язну розповідь із 4 – 5 речень; може частково відтворити зміст казки.

Досить успішно проходять зайняття на освоєння математичних понять: вивчення послідовності лічби цифр, засвоєння назв геометричних фігур, віднаходження навколишніх предметів за описом ознак геометричної фігури.

Є певні досягнення і в улюбленому образотворчому мистецтві: хлопчик розрізняє основні кольори, непогано володіє технікою роботи олівцем, використовує засоби об'ємного зображення з пластиліну. Позитивним є те, що потреба отримувати знання стала усвідомленою, і якщо раніше при відвідинах соціальних працівників Сергійко відразу запитував, що йому привезли, то тепер він не поспішає заглядати в сумку за гостинцями, а охоче вмощується за стіл для занять.

Розділ 4

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ЦЕНТРУ ДЕННОГО ПЕРЕБУВАННЯ ДІТЕЙ**

4.1. Створення центру

Терапевтична робота з дітьми в рамках *Програми* проводиться як під час відвідань вихователем сім'ї вдома, так і в умовах центру денного перебування дітей, залучених до *Програми*. Функціонування такого центру дозволяє суттєво підвищити ефективність як терапевтичної роботи з дітьми, так і всього комплексу послуг, спрямованих на зміцнення потенціалу сімей.

Основними завданнями центру є:

- надання дітям та сім'ям безоплатної комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги;
- забезпечення дітей, які відвідують центр, одноразовим харчуванням;
- збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини;
- формування особистості дитини, набуття нею соціального досвіду;
- забезпечення соціальної адаптації;
- здійснення соціального супроводу сім'ї;
- проведення тренінгових занять для батьків та спеціалістів.

Для створення центру денного перебування дітей необхідно вирішити ряд

організаційних завдань. Створення центру може відбуватися шляхом прийняття відповідного рішення місцевого органу виконавчої влади чи місцевого самоврядування, прийняттям чи внесенням відповідного пункту до місцевої програми, або ж за наказом директора ЦСССДМ. Оптимальними умовами для створення центру є виділення приміщення (як варіант, приміщення однієї групи) в діючій дитячій дошкільній установі. Одночасно це дає змогу вирішити певні організаційні питання — отримати дозволи санепідемстанції і пожежної охорони на використання приміщення.

Умови діяльності центру, права та обов'язки спеціалістів та батьків, діти яких відвідують центр, визначаються Положенням про центр денного перебування для дітей з сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах (ДОДАТОК 4).

Керівник центру (соціальний працівник або психолог) — штатний працівник ЦСССДМ, у посадовій інструкції якого передбачено, що він відповідає за функціонування центру. У центрі працюють залучені спеціалісти: психолог, соціальний працівник (1 або 2 — залежно від кількості дітей). Вводиться посада адміністратора або завідувача господарства (обов'язково) та прибиральниці (в разі потреби і якщо є фінансові можливості).

На всіх працівників центру обов'язково заводяться санітарні книжки встановленого зразка. Періодичність проходження профілактичних оглядів працівників встановлюється така ж, як для працівників дитячих дошкільних установ.

Обсяг завдань, які постають перед спеціалістами центрів денного перебування, потребує залучення до роботи студентів-волонтерів переважно з числа студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Так до діяльності Центру денного перебування дітей «Пелюстки довіри» у м. Умані були залучені волонтеристуденти Уманського педагогічного університету, які навчаються на факультеті «Соціальна педагогіка і психологія».

Діти, які відвідують центр, при зарахуванні до центру денного перебування проходять медичний огляд у дитячій поліклініці за місцем проживання, про що видається довідка встановленого зразка.

В центрі денного перебування дітей, зважаючи на тимчасове, протягом 3 — 4 годин перебування дітей, гаряче харчування не практикується. Проте діти отримують продуктовий набір, і в центрі денного перебування може бути організований легкий обід з продуктів, які не потребують теплової обробки. До рекомендованого набору продуктів можуть входити: соки, вода, чай, какао з молоком чи з вершками, сир, солодкі сирки, масло, хлібобулочні вироби, йогурти, печиво, фрукти. В разі потреби продукти (наприклад бутерброди) можуть бути розігріті в мікрохвильовій пічці. Всі продукти повинні мати сертифікати якості і відповідати терміну реалізації. Для зберігання продуктів використовується холодильник.

4.2. Облаштування приміщення центру

Приміщення центру денного перебування дітей з сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, може бути облаштоване на базі дитячих установ, дошкільних закладів, інших приміщеннях, які відповідають санітарним та протипожежним вимогам. Площа приміщення визначається відповідно до кількості дітей, на яку розраховано центр. Загальною вимогою має бути: наявність окремого входу в приміщення. У випадку розташування центру в дитячих дошкільних установах необхідно передбачити окреме місце для прогулянок та ігор дітей. В приміщенні має бути кімната із зоною для ігор та занять, кімната/зона для харчування, відпочинку дітей, кімната персоналу, кімната (або шафа) для інвентарю, туалет, умивальник, роздягальня. Приміщення має бути забезпечене центральним опаленням, водогоним і каналізацією, телефонізоване, а також відповідати санітарним та гігієнічним вимогам*.

Меблі мають відповідати віку дітей та їх кількості у групі. Рекомендований перелік меблів: столи для занять; стільчики дитячі; столи робочі для персоналу; стільці для дорослих; індивідуальні шафи для дитячого одягу; шафа для одягу персоналу; шафа для книжок; шафа для ігор, іграшок; шафа для посуду.

Обладнання: холодильник, мікрохвильова піч, магнітофон/музичний центр, комп'ютер.

Крім того у роздягальні має бути: дзеркало (на рівні зросту дітей), полиця для платтяних щіток, ящик для засобів для чищення взуття.

* Детский сад. Книга для заведующих. Под ред. Л.П.Тарасовой. М., 1982.

При виборі приміщення для створення центру найбільшою проблемою є брак вільних приміщень у місті чи районі. Тому оптимальним варіантом розміщення центру є дитяча дошкільна установа (частина приміщення або одна з типових груп для дітей). Таке розміщення закладу дозволяє дотримуватися санітарно-епідеміологічних норм приміщень для дітей.

Слід зазначити, що позитивне вирішення питання щодо розміщення центру денного перебування дітей можливе за умови наявності місцевої програми, в якій було б чітко зазначено виконавців програми та їхні повноваження (для прикладу, управління освіти — забезпечити центр денного перебування приміщенням відповідно до санітарних норм та вимог протипожежної безпеки).

Оформлення приміщень центру

Естетичне оформлення приміщення центру створюється комплексним використанням різноманітних засобів: меблів, фарбуванням стін у той чи інший колір, зональним розміщенням ділянок, що передбачають різні види діяльності дітей, розстановкою виробів самих дітей та вихователів тощо.

Роздягальня. Шафи для верхнього дитячого одягу розміщуються біля стіни. На дверцятах розміщують ім'я та фотографію дитини. У роздягальні знаходяться лави, дзеркало на рівні зросту дітей, а також місце з інформацією для батьків.

Ігрова кімната. Велике значення дообладнання приміщення мають меблі. Потрібно намагатися облаштувати центр комплексними меблями, що дозволяє використовувати їх за різним призначенням, моделювати необхідні конструкції, залежно від потреб дітей і об'єму приміщення. Замість вільного простору для рухливих ігор бажано розділити кімнату на окремі зони, забезпечивши достатньо місця для прохідних ділянок. Деякі ділянки (куточки) мають постійне облаштування, деякі можуть бути легко змінені або пересунуті дітьми чи дорослими.

Вмонтоване обладнання може мати додаткові конструкції полиць, столів, лавок, підставок (відкидні; такі, що ви висуюються або розкладаються).

В оформленні приміщення мають використовуватися вироби дітей і вихователів, а також вироби образотворчого, декоративного та прикладного мистецтва. План приміщення та розташування предметів містить чіткі «повідомлення» для дітей. Усі матеріали слід розташовувати зрозуміло щодо дитячої перспективи, позначати їх наклейками-словами або картинками, розмішувати фотографії членів родини дітей для створення комфортного оточення. Всі матеріали (іграшки, ігри, книжки, фотографії, малюнки, наклейки тощо) відповідно до віку дітей і їхніх проблем слід розташовувати в полі зору дітей. Бажано використовувати приглушені кольори і мінімум строкатих візерунків. Інколи доречний додатковий шум (фонова музика).

Однією з зон кімнати має бути місце, вкрите килимовим покриттям для групових терапевтичних занять (занять у колі).

Обов'язкове облаштування *затишного куточку* з матраців, подушок та ковдрочок, в якому дитина може усамітнитися, відчути себе захищеною, але разом з тим — стежити за тим, що відбувається поруч. Такий куточок бажано відгородити напівпрозорою ширмою або низькою перегородкою-стелажем для іграшок чи книжок.

У кімнаті передбачено створення куточку природи. Куточок має бути доступ-

ним для дітей, щоб вони могли спостерігати життя рослин та тварин. Такий куточок можна оформити у вигляді мікроландшафту з різними рівнями: поляна, пагорб, рівчачок тощо. Зелений куточок може бути виділений кольором або фактурною обробкою стіни, декоративним освітленням. Квіти і рослини можна згрупувати у композиції та спеціальних підставках, не слід розставляти їх в рядок по підвіконню. Зелений куточок можна прикрасити дитячими роботами.

Умивальна кімната/зона — одна із ділянок культури побуту. Її інтер'єр відіграє значну роль у вихованні у дітей любові до чистоти, порядку, акуратності, формуванні навичок особистої гігієни, естетичного ставлення до навколишнього світу. Задовільне освітлення, вентиляція, вологостійкість оформлення, безпечність обладнання, чистота — це нормативні вимоги. При оформленні умивальної кімнати слід враховувати, що діти не люблять білий колір, тому в оздобленні по змозі треба включати кольорові вставки. Це може бути контрастний колір стін, кольоровий кахель, яскраві деталі сантехнічного обладнання або яскраво розфарбовані шафи. Всі кольори, які гармонують з водою, створюють відчуття чистоти, свіжості.

Для поділу приміщення на зони використані напівпрозорі пересувні меблі.
*Центр денного перебування для дітей «Сімейна студія "Гармонія"»,
с. Требухів Броварського району Київської області*

Поділ ігрової кімнати на певні зони досягається не лише за допомогою меблів,
а й шляхом комбінації кольорів підлоги, використанням текстилю тощо.
Центр денного перебування для дітей в Горлівському міському ЦСССДМ Донецької області

**Зона комфорту, або куточок усамітнення.
Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США**

**Перебування за напівпрозорою завісою створює відчуття захищеності.
Центр денного перебування дітей «Пелюстки довіри», м. Умань Черкаської області**

Використовуються різноманітні допоміжні матеріали та предмети.
Центр денного перебування для дітей «Пелюстки довіри», м. Умань Черкаської області

Книжки та іграшки розташовані на рівні, доступному для дітей.
Організація Relief Nursery, Орегон, США

Діти залюбки граються у воді.
«Водяні столи» можна використовувати як у приміщенні, так і на дворі влітку.
Організація Relief Nursery, м. Юджин, Орегон, США

Кожна полиця має своє призначення і відповідний надпис.
Центр денного перебування для дітей в с. Нові Петрівці
Вишгородського району Київської області

Розділ 5

**ДОКУМЕНТАЦІЯ, ЯКА ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ
В РОБОТІ З СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ**

Однією з умов проведення моніторингу та оцінки реалізації *Програми* є ведення документації по роботі з дитиною та сім'єю.

Розглянемо загальні принципи оформлення документації, дотримання яких дає змогу простежувати якісні зміни, що досягаються в процесі роботи.

1. Використовуйте підсумкові записи з метою:

- підсумку досягнутих результатів;
- наведення прикладів конкретних досягнень;
- внесення ясності для тих, хто не знайомий з перебігом практичної роботи.

Приклад:

Правильно: *«Аліна і я обговорили її бажання вступити до коледжу. Вона подала заявку на фінансову допомогу, і її наступним кроком буде зустріч із консультантом з питань фінансової допомоги».*

Неправильно: *«У Аліни добре йдуть справи із вступу до коледжу».*

Приклад:

Правильно: *«Батько відреагував на пропозиції домашнього візитера стосовно безпеки на кухні: він заховав підставку з ножами, обладнав засувками деякі дверцята на кухонних меблях...»*

Неправильно: *«Батько зробив усе так, як я рекомендувала йому минулого тижня».*

2. Наводьте конкретні приклади:

- надавайте точні відомості, зайві подробиці не потрібні;
- надавайте достатньо прикладів, щоб передати вашу думку;
- описуйте лише те, що ви бачите і чуєте;
- не робіть поспішних висновків.

Приклад документального оформлення висновків про домашній візит:

«Схоже, матір турбує моя присутність. Вона кілька разів повторила, що шкодує, що не поприбирала до мого приходу, і весь час поглядала на годинник».

3. Включіть у записи питання безпеки та добробуту дитини.

Необхідно знати порядок повідомлення про випадки жорстокого поводження із дітьми:

- заручіться підтримкою та/або перевіркою супервізора;
- усвідомлюйте складність документального оформлення домашніх візитів;
- перегляньте наші пропозиції щодо документального оформлення складних моментів.

4. Констатуйте свої спостереження, опираючись на сильні сторони:

- це відображає нашу філософію бачення наших сімей;
- нашими письмовими зауваженнями ми підкреслюємо, що ми цінуємо позитивні моделі поведінки та взаємодію батьків — це може допомогти в нашій роботі з розбудови міцного батьківського потенціалу;
- батьки мають доступ до документації;
- більшість спостережень одночасно можуть бути позитивними й точними.

5. Уникайте типових «пасток»:

невиразності/загальних слів; сленгу; сарказму; осуду; надто багато подробиць/плутанини; чуток.

6. В документації вказуйте цілі щодо дитини та сім'ї.

Включайте мету, конкретні заходи та результати досягнення цієї мети, що є важливою складовою документування домашніх візитів.

Приклад:

«В домі панував цілковитий безлад».

А якщо ми скажемо так:

«Вдома не було порядку. У вітальні купами лежали речі й були розкидані якісь коробки, на столі — рештки їжі, а в кутку — гора брудних памперсів. Наприкінці візиту мати сказала мені, що їй потрібна допомога, щоб дати лад її домівці».

Докладно і конкретно викладена думка вашого супервізора про ведення вами документації може бути ефективним засобом удосконалення ваших навичок.

Документи, які оформлюють на кожному сім'ю

Документація *Програми* розроблена за результатами практичної реалізації й охоплює всі необхідні етапи роботи з дитиною та сім'єю. Первинна оцінка передбачає збір інформації про сім'ю та дитину; поточна оцінка — результати терапевтичних занять з дитиною та домашніх візитів; заключна оцінка — оцінка результатів роботи з сім'єю.

Пакет документації складається з таких документів:

- 1) Загальна інформація про сім'ю та дитину (дітей) (форма 1).
- 2) Характеристика стану та поведінки дитини під час занять (форма 2).
- 3) Індивідуальний план роботи з дитиною (форма 3).
- 4) Домашній візит (форма 4).
- 5) План роботи з батьками (форма 5).
- 6) Інформація про сім'ю та дитину (форма 6).
- 7) Фактори ризику сім'ї (форма 7).

Загальна інформація про сім'ю та дитину (дітей) (форма 1)

Заповнюється за результатами першого спілкування з батьками та даними служби (або центру), що скеровує сім'ю. Доповнення інформації проводяться після першого візиту у сім'ю.

Інструкція до заповнення

- Інформація подається на сім'ю, з якою працюють спеціалісти Центру, або спеціалістами, які здійснюють домашні візити.
- Блок «Інформація про дитину» заповнюється на кожному дитину, яка відвідує центр, або з якою проводиться робота спеціалістів під час сімейних візитів.
- Кількість інформаційних блоків має відповідати кількості дітей — вихованців однієї сім'ї, з якими проводиться робота.

- Інформація «місце проживання сім'ї» має відповідати адресі, за якою сім'я проживає, на яку здійснюються візити спеціалістів, а не місцю реєстрації, якщо члени родини проживають у кількох приміщеннях, або коли сім'я змінює місцеперебування.
- Коментарі щодо місцезнаходження сім'ї стосуються ускладнень у визначенні адреси проживання та проведення візитів родини.
- У таблиці «Діти, які виховуються у сім'ї» фіксуються біологічні діти (усиновлені або влаштовані під опіку), котрі є членами сім'ї, де провадиться робота. Якщо в жилomu приміщенні проживають інші неповнолітні особи, то інформація про них заноситься до таблиці «Інші особи, які проживають у жилomu приміщенні».
- Позиція «Діти, залучені до програми» містить імена дітей, які відвідують центр та з якими проводиться робота в ході домашніх візитів.

Дата початку роботи з сім'єю — дата першого відвідання дитиною центру або першого домашнього візиту у сім'ю (але не інспектування) залежно від того, яким чином надається соціальна допомога родині.

Дата закінчення роботи з сім'єю — дата припинення відвідування дитиною центру та проведення домашніх візитів — коли за результатами роботи приймається рішення про припинення надання допомоги сім'ї.

Інші особи, які проживають у жилomu приміщенні — повнолітні та неповнолітні особи, члени родини або не пов'язані родинними зв'язками, які постійно проживають у жилomu приміщенні спільно із сім'єю, з якою проводиться робота спеціалістів центру

Характеристика стану та поведінки дитини під час занять (форма 2)

Форма заповнюється спеціалістами центру денного перебування дітей за результатами візитів дитини.

З кожного питання ставиться позначка щодо стану та поведінки дитини за кожен день перебування дитини в центрі. «Особливі зауваження» стосуються індивідуальних досягнень або потреб дитини, не врахованих у переліку таблиці.

Містить допоміжну інформацію у розробці Індивідуального плану роботи з дитиною.

Індивідуальний план роботи з дитиною (форма 3)

Складається за результатами спостереження поведінки дитини під час відвідування центру (два перші візити), а також за результатами періодичної оцінки потреб дитини.

Інструкція до заповнення

- Індивідуальний план роботи з дитиною заповнюється окремо соціальним працівником/вихователем та психологом (за умови, якщо з дитиною працюють два спеціалісти).
- Індивідуальний план роботи з дитиною та визначення форм роботи складається періодично залежно від обставин поведінки і розвитку, але не рідше ніж раз на два місяці.

- Таблиця «Потреби дитини» заповнюється відповідно до тих питань, які є визначальними на момент проведення оцінки для дитини (не обов'язково заповнювати усі перелічені потреби, визначаються основні).
- Відповідно до визначених потреб розробляються рекомендації щодо організації роботи з нею.
- Результати і рекомендації роботи з дитиною у центрі фіксуються у Щоденнику роботи з дитиною.
- Корекція плану провадиться щомісячно або в разі виникнення непередбачених обставин та потреб.

Домашній візит (форма 4)

Заповнюється за результатами візиту в сім'ю. З кожного питання робиться примітка щодо сімейних обставин, які спостерігає візитер.

План роботи з батьками (форма 5)

Складається за результатами спостережень стану і поведінки дитини під час занять у центрі та результатами сімейних візитів.

Інструкція до заповнення

- Складається за результатами спостережень соціального працівника і психолога в ході домашніх візитів у сім'ю.
- Містить оцінку потреб батьків щодо вдосконалення стилю спілкування і методів виховання дитини.
- План роботи формується за результатами періодичної оцінки потреб сім'ї і дитини і коригується відповідно до змін і потреб.

Інформація про сім'ю та дитину (форма 6)

Періодична оцінка потреб сім'ї та дитини проводиться соціальним працівником кожні 6 місяців і дозволяє простежити зміни, які відбуваються у сім'ї.

Інструкція до заповнення

- Перша інформація про потреби сім'ї та дитини оформлюється за результатами перших двох візитів у сім'ю.
- Оцінка проводиться періодично — один раз на 6 місяців.
- Визначення позицій щодо сім'ї та дитини здійснюється за показниками, що відповідають стану сім'ї та дитини на час проведення оцінки.
- Оцінка проводиться і обговорюється під час домашнього візиту спільно з батьками.
- Доцільно при проведенні періодичної та заключної оцінки використовувати показники попередньої оцінки, що дозволяє простежити динаміку змін, які відбуваються у сім'ї.

Загальні терміни

Проблеми матеріального забезпечення життя і розвитку дитини (дітей) — чи мають змогу батьки забезпечити потреби дитини у харчуванні, одязі, взутті, розвитку (іграшки, книжки тощо).

Підтримка режиму дитини — прийом їжі, денний сон, миття.

Дотримання чистоти й порядку у дворі — дуже мало або відсутність бруду, сміття, гризунів/паразитів, смороду навколо будинку.

Дотримання чистоти й порядку всередині будинку — мала кількість або відсутність бруду, сміття, гризунів/паразитів, смороду всередині будинку (не стосується особистої гігієни людей в будинку).

Дотримання безпеки навколо будинку — на подвір'ї, навколо будинку немає зон, небезпечних для дитини, яка гуляє самотійно, — ям, відкритих колодязів, оголених дротів; чи є поблизу бездоглядні тварини, які можуть заподіяти шкоду дитині — собаки, коти тощо.

Дотримання безпеки в будинку — гострі та небезпечні предмети лежать так, що дитина не може їх дістати (голки, ножиці, ножі), захищені речі, якими дитина не повинна гратися (посуд, скляні предмети, дрібні речі).

Додаткова інформація про сім'ю — описуються обставини, що не знайшли відображення при заповненні таблиць, проте мають суттєвий вплив на життя сім'ї і розвиток дитини — проведення вільного часу, сімейні традиції, значущі для батьків та дитини особи.

Фактори ризику сім'ї (форма 7)

Заповнюються за результатами першого місяця роботи з дитиною у центрі, візитів у сім'ю, даними Інформації про сім'ю та дитину.

Інструкція до заповнення форми

- Заповнюється соціальним працівником, який здійснює домашні візити за результатами роботи з дитиною, візитами у сім'ю, попередньої інформації про сім'ю та дитину.
- Перша оцінка проводиться на початку роботи з сім'єю за результатами кількох домашніх візитів та бесід з батьками. Друга оцінка проводиться на завершення роботи з сім'єю. Відповідно можна простежити, які позитивні зміни відбулися у сім'ї.
- Рядки, виділені кольором, визначають фактори, які не будуть змінюватися в процесі соціальної роботи з сім'єю. Решта факторів можуть бути зняті, що демонструватиме ефективність соціальної допомоги та впровадження програми.
- Чорні клітинки відповідають тим факторам, які є нехарактерними для даного члена сім'ї.
- Для виділення факторів ризику, які є характерними для сім'ї, у відповідному рядку робиться позначка (ставиться хрестик або знак запитання) у колонці, яка відповідає тому з членів родини, який має таку проблему. Ті фактори, які не є характерними для даної сім'ї, не зазначаються.
- Підтверджені ризики позначаються хрестиком, підозрювані — знаком запитання. Робиться підрахунок загальної кількості підтверджених і підозрюваних ризиків, дані фіксуються у відповідних квадратах.
- Колонка «Інші члени сім'ї» заповнюється у випадку, якщо на розвиток і поведінку дитини негативно впливає хтось із членів сім'ї, крім батьків.

У такому випадку фактор ризику позначається подвійно — ставиться хрестик або знак запитання, і пишеться, хто саме із членів сім'ї (ступінь рідства) має такий вплив.

Загальні терміни

Інші члени сім'ї — відомості про членів родини, які мають вплив на життя та розвиток дитини.

Дорослий — дружина, чоловік, партнер або інші члени родини.

Незадовільні житлові умови — відсутність опалення, водопостачання, стара будівля.

Приналежність до соціальних меншин — сім'я належить до національної або соціальної групи, яка не має соціальної підтримки у даній громаді — роми, татари, емігранти.

В одному приміщенні проживає багато людей — троє і більше осіб, які мешкають в одній кімнаті.

Брак необхідних речей — у сім'ї не вистачає ресурсів на забезпечення дорослих членів родини і дітей одягом, взуттям, речами першого вжитку.

Проблеми з харчуванням — дитина харчується нерегулярно, в її раціоні переважають одноманітні продукти.

Бідність/фінансова скрута — доходи сім'ї з розрахунку на одну особу не перевищують прожиткового мінімуму (враховуючи прибутки від присадибних ділянок, підприємництва).

Обмежена освіта — дорослі мають незакінчену середню освіту.

Мовні проблеми — словниковий запас і вміння виражати думки не відповідає віку (і батьків, і дітей).

Дитина має затримку розвитку — вміння і навички дитини не відповідають рівню вікового розвитку.

Підтверджені ризики — фактори ризику, відомості про які надали самі батьки або члени родини, або які соціальний працівник самостійно побачив під час візитів у сім'ї.

Підозрювані ризики — фактори ризику, наявність яких можна передбачити з розмов з батьками, або з інформації про сім'ю, які батьки не підтверджують.

Форми документів наведені у ДОДАТКУ 3.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Показники відповідності розвитку дитини її віку	111
1.1. Дитина раннього віку	111
1.2. Дитина дошкільного віку	127
1.3. Оцінка розвитку дітей віком від 1 до 18 місяців за системою Деверо (DECA-I)	133
1.4. Оцінка розвитку дітей віком від 18 до 36 місяців за системою Деверо (DECA-T)	134
1.5. Оцінка розвитку дітей молодшого віку за системою Деверо (для дітей від двох до п'яти років)	135

ДОДАТОК 2

Терапевтична програма для дітей	137
2.1. Терапевтичне спостереження (за матеріалами організації <i>Relief Nursery</i>)	137
2.2. Закладення терапевтичних цілей в ігрову діяльність (за матеріалами організації <i>Relief Nursery</i>)	152
2.3. Види діяльності та організація терапевтичного впливу (за матеріалами організації <i>Relief Nursery</i>)	156
2.4. Підтримка почуттів дітей (за матеріалами організації <i>Relief Nursery</i>)	164

ДОДАТОК 3

Пакет документації, розроблений для Програми надання соціальних послуг сім'ям з дітьми раннього та дошкільного віку, які опинилися у складних життєвих обставинах	167
Форма 1. Загальна інформація про сім'ю та дитину (дітей)	168
Форма 2. Характеристика стану та поведінки дитини під час занять	171
Форма 3. Індивідуальний план роботи з дитиною	173
Форма 4. Домашній візит	174
Форма 5. План роботи з батьками	176
Форма 6. Інформація про сім'ю та дитину	177
Форма 7. Фактори ризику сім'ї	186

ДОДАТОК 4

Забезпечення сталості і життєздатності Програми на місцевому рівні	189
4.1. Зразок положення про Центр денного перебування для дітей з сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах	189
4.2. Зразок районної Програми «Родина для дитини» на 2005 – 2008 рр.	191

ПОКАЗНИКИ ВІДПОВІДНОСТІ РОЗВИТКУ ДИТИНИ ЇЇ ВІКУ

Програма роботи з сім'ями з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах, передбачає роботу з дітьми раннього (від 1 до 3 років) та дошкільного (від 3 до 6 років) віку. На допомогу вихователям, соціальним педагогам та психологам, які працюють з дітьми у Центрі та здійснюють домашні візити, розроблено матеріали, які визначають основні показники розвитку дітей різного віку.

Далі наведені показники розвитку дитини, розроблені вітчизняними та іноземними науковцями.

1.1. Дитина раннього віку*

ПЕРШИЙ РІК

12 місяців

	Вага (г)	Зріст (см)
Хлопчики:	10 000 – 11 500	73 – 79
Дівчатка:	9 000 – 10 800	72 – 77

Показники фізичного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> активно пересуває речі перед собою досить швидко ходить впевнено залізає на високі предмети, використовує підставки кличе дорослого, коли виникають труднощі цікавиться процедурою прийняття дорослими їжі тримає чашку за ручку, п'є з неї самостійно сідає за стіл і виходить з-за столу дякує за їжу уважно спостерігає виконання дорослими гігієнічних процедур, імітує виконання деяких із них знає призначення носовичка, серветки, гребінця
Показники емоційно-соціального розвитку	<ul style="list-style-type: none"> виконує прохання дорослих шукає, знаходить і приносить те, що просили радіє своєму відображенню у дзеркалі, усміхається до нього та грається з ним після показу дорослого наслідує його прості дії спілкується з дорослими, використовуючи різні засоби та прийоми, диференціює поняття «можна» і «не можна», «добрий» і «поганий», «гарний» і «негарний»

* Програма розвитку та виховання дитини раннього віку «Зернятко». – К.: ВКТФ. – 192 с.

<p>Показники пізнавального розвитку</p>	<ul style="list-style-type: none"> • хапаючи кубик, розкриває руку залежно від величини об'єкта • хапає однією рукою два кубики, може взяти одночасно руками три кубики; намагається поставити один кубик на інший • простягає руку з іграшкою дорослому, відпускає її • розрізняє предмети за формою, розміром • наслідуючи дорослого, самотійно п'є з чашки, робить спроби їсти ложкою • на прохання дорослого приносить знайомі предмети, іграшки • розрізняє різну тональність вимог дорослого
<p>Показники розвитку мовлення</p>	<ul style="list-style-type: none"> • з'являється лепетання-монолог • складає, які вимовляє малюк, схожі на короткі речення • на прохання дорослого наслідує звуки • хитає головою («ні»), якщо чогось не хоче • вимовляє 5 – 10 осмислених слів • реагує голосом на музику • відгукується на своє ім'я і прохання «Дай!» • прощаючись з дорослим, махає рукою • розуміє слова «ні», «не можна» • показує пальцем на те, що зацікавило, чекає реакції дорослого
<p>Показники екологічного розвитку</p>	<ul style="list-style-type: none"> • концентрує увагу на рослинах і тваринах, розрізняє знайомі і незнайомі • прагне наблизитися, дотягнутися, підійти до рослини, тварини, які перебувають у межах зору і зацікавили • контактує з об'єктами природи, досліджує їх – торкається, стискає, нюхає, куштує • повторює за дорослим звуконаслідування тварин («гав-гав», «ко-ко», «му-му» тощо) • наслідуючи дорослого, пестить, годує іграшкових тварин • щораз краще орієнтується у найближчому природному довкіллі; має в ньому свої пріоритети, уподобання • відкриває долоню відповідно до величини плоду, який хоче взяти • наслідуючи дорослого, намагається на подвір'ї годувати пташку крихтами хліба; бере посильну участь у догляді з дорослими за кімнатними рослинами і тваринами
<p>Показники художньо-естетичного розвитку</p>	<p>В образотворчому мистецтві:</p> <ul style="list-style-type: none"> • реагує на всі основні кольори; сприймає та емоційно відгукується на контрастні кольори, фактуру предметів

	<ul style="list-style-type: none"> • розглядає іграшки та предмети, обстежує їх пальчиком, язиком, випробовує на звучання та міцність • позитивно ставиться до народної іграшки й отримує задоволення від маніпулювання нею • з цікавістю ставиться до образотворчої діяльності; має уявлення про деякі образотворчі інструменти та матеріали • небезсторонньо ставиться до образотворчої діяльності, робить перші спроби малювати на папері
	<p>У музичному мистецтві:</p> <ul style="list-style-type: none"> • отримує задоволення від слухання музичних творів • прагне самостійно відтворювати звуки на дитячих музичних інструментах та наслідувати інтонацію дорослого • відгукується на музику рухами, мімікою, співом, словами
	<p>У літературному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • охоче слухає усмішки, віршики, казки • сприймає та прислухається до тембру та інтонацій голосу дорослого, його слів, розповідей • може повторити за дорослим звуки, слова • має уявлення про охайне поводження з книжкою
	<p>У театральному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • сприймає та емоційно відгукується на театралізовану гру — виконує танцювальні рухи та впізнає знайомі мелодії • позитивно ставиться до сюжетно-рольової гри, намагається взяти у ній посильну участь • запам'ятовує прості театралізовані дії

ДРУГИЙ РІК ЖИТТЯ

Перше півріччя другого року життя

Показники фізичного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • дитина почувається здоровою: рідко хворіє, їсть з апетитом, спокійно спить і прокидається, врівноважена, рухлива, активна в діях, усміхнена, рідко плаче • володіє належними моторними вміннями і навичками: ходить, утримує рівновагу, повзає, лазить, котить, жбурляє іграшки; намагається акуратно споживати їжу і чемно поводитися за столом • радо сприймає приємні і терпляче — неприємні гігієнічні процедури • робить спроби самостійно справляти малу потребу, користуючись горщиком
-------------------------------------	--

	<ul style="list-style-type: none"> • ніяковіє, коли мочить штанці, повідомляє про це дорослого, просить перевдягти • уникає контактів з предметами, які спричиняють біль, налякали, призвели до порізів, опіків, травм
Показники емоційно-соціального розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • добре орієнтується у найближчому довкіллі • активно наслідує дії дорослих, відтворює їх у відображувальних іграх • починає придивлятися до сторонніх людей (зовнішність, поведінка, діяльність); розпитує про них батьків та педагогів • виявляє інтерес до інших дітей, вдається до короткотривалих фізичних контактів з ними в присутності батьків • уважно вдивляється у своє зображення в дзеркалі, ідентифікує його з собою • радіє досягненню позитивних результатів • адекватно реагує на звернення рідного дорослого • у спілкуванні з батьками починає вживати мову
Показники пізнавального розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • цікавиться всім, що відбувається навколо нього на недалекій відстані; виявляє спостережливість • диференціює 4 – 5 форм предметів, кольорів; орієнтується у кількісних характеристиках («багато» – «мало»), розмір предметів («великий» – «малий»); порівнює їх між собою; на прохання дорослого вибирає необхідні предмети; • володіє різноманітними предметними діями (возить, котить, будує, креслить, миється, їсть, годує ляльку, вдягає-знімає деякі предмети одягу тощо) • дає властивостям предметів, які сприймає, певні назви (трикутник – «як будиночок», коло – «як м'яч», овал – «як яєчко», зелений – «як травичка» тощо) • підбира та суміщає предмети і їхні частини за формою, розміром, кольором (вкладає-виймає, підбирає форми вкладишів, розбирає-збирає пірамідки тощо) • орієнтується у просторовому розміщенні предметів, розуміє значення прийменників «на», «під», «біля» • спрямовує практичні дії на досягнення результату, радіє йому, прагне повторити вдалі спроби • використовує у предметній діяльності доступні знаряддя; вдається до предметів-замінників; використовує знайомі предмети як знаряддя в нових умовах • замість виконання практичних дій час від часу виконує завдання в уяві • відрізняє реальні речі від їх зображення

	<ul style="list-style-type: none"> • слухаючи оповідання чи казку, уявляє собі персонажів, ставить на їхнє місце рідних та знайомих; на прохання дорослого або самостійно може кілька разів повторити одну й ту саму дію
Показники мовленнєвого розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • інтенсивно зростає кількість вживаних слів, збільшується активний словник полегшуючого типу (моня, руця, цяця, киця тощо) • встановлюється тісний зв'язок між предметом, явищем, ознакою та словом, що їх означає • виконує прохання, інструкції, доручення від простих до складних, надаючи їм елементів власної модифікації чи ускладнення • самостійне мовлення стає основним засобом спілкування-подовгу емоційно лепече, підсилюючи звуки мімікою, жестами, інтонацією • звуковимова недосконала, зароджуються зачатки усвідомлення правильної вимови звуків • активно вживає слова-речення, з'являються кількаслівні речення
Показники екологічного розвитку	<p>Природні умови:</p> <ul style="list-style-type: none"> • помічає і розуміє яскраві явища в природному довкіллі (сонце світить, дощ іде, сніг падає, вітер віє) • розрізняє за назвою компоненти природи (вода, пісок, глина, каміння), контактнo їх обстежує; розуміє призначення води (митися, вмиватися, купатися) та піску (сипати, пересипати, насипати) • встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки між погодними умовами й особистою життєдіяльністю (дощ іде — не можна гуляти, світить сонце — підемо на прогулянку) <p>Рослинний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знає і розрізняє деякі групи рослин (дерево, квітка, трава; овочі і фрукти, які споживає); повторює за дорослими назви і певні ознаки знайомих рослин (гарна квітка, зелена трава, великий листок) • правильно тримає поливальницю без води і спільно з дорослим поливає квітку <p>Тваринний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знає і впізнає у природному довкіллі (в іграшці, на малюнку) собаку, кішку, козу, корову, коня, курочку й півника, качку, голуба; на прохання дорослого показує контрастні частини тіла (голова, ноги, хвіст, роги); звуконаслідує знайомих тварин

	<ul style="list-style-type: none"> • разом з дорослим кидає корм для птахів • знає, що не можна без дозволу дорослого торкатися тварин, чіпати їх • наслідуючи дорослого, радіє спілкуванню з природним довкіллям
Художньо-естетичний розвиток	<p>В образотворчому мистецтві:</p> <ul style="list-style-type: none"> • виявляє інтерес до доступних за змістом творів мистецтва; знає основні кольори • емоційно відгукується на різноманітні кольори, форми, фактуру • малює олівцем штрихи, лінії, кривульки; радіє результатам своїх дій <p>У музичному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • отримує задоволення від слухання та звучання музичних творів • запам'ятовує слова пісень, колискових; наслідуючи дорослого, намагається деякі з них відтворити • виконує танцювальні та ігрові рухи під музику; реагує на музику мімікою, співом, словами <p>У літературному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вслухається у тембр голосу, інтонацію, слова дорослого, коли він читає щось або розповідає; повторює за ним звуки, слова • охоче слухає народні казки, приказки, прислів'я, віршики, усмішки; супроводжує їх емоційними жестами, звуками, рухами, мімікою • намагається коментувати ілюстрації • має уявлення про охайне поводження з книжкою • запам'ятовує короткі віршовані твори <p>У театральному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • приміряє елементи костюма • наслідує дії персонажів, позитивно ставиться до театралізованої гри, запам'ятовує прості театралізовані дії

Друге півріччя другого року життя

Показники фізичного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • зазвичай, відчувається здоровою, повідомляє дорослому про погане самопочуття, чекає від нього допомоги • вправна: володіє рухами, бере активну участь в ігрових вправах і рухливих іграх • має улюблені страви, користується серветкою, сама їсть • надає перевагу чистому, прагне виглядати охайно; користується милом, рушником, гребінчиком; намагається усунути ознаки забруднення • як правило, не мочить штанців, пишається цим • уникає речей, досвід з якими у минулому пов'язувався з негативними переживаннями • має уявлення про власні можливості у пересуванні, виконанні рухових дій та предметної діяльності
Показники емоційно-соціального розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • уважно спостерігає дії рідних, знайомих, чужих людей • сформована схема поведінки рідних та близьких дорослих; з нею пов'язує свої очікування • за власним бажанням обирає об'єкт для наслідування • виразнішими стають уподобання і переваги у виборі партнера по спілкуванню • усвідомлює свою відмінність від дорослого, багато чого робить самостійно • знає свою статеву належність, може за зовнішніми ознаками відрізнити себе від представника протилежної статі • описує дії, які виконує; вживає займенники «я», «моє», «ти»; здебільшого поведінка визначається позитивними та негативними емоціями; чимраз сильніше заявляє про себе емоція успіху-неуспіху; з'являються моральні почуття (співчуття, гордість) • на прохання батьків на короткий час ділиться іграшкою з іншою дитиною; спільна гра з однолітками короткотривала — шукає підтримки у дорослого, коли щось забрали або образили • замість себе вводить у гру іграшку
Показники пізнавального розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • зорове сприймання відділяється від тактильного і зорового, починає домінувати у пізнавальній діяльності • дитина знає призначення основних предметів побуту • розрізняє предмети за формою, розміром, кількістю, кольором, місцем у просторі; знає їх назви • на прохання дорослого реагує адекватними діями

	<ul style="list-style-type: none"> • порівнює і групує предмети з формою, розміром, кольором, кількістю; • активно використовує предмети-замінники, доступні знаряддя • чимраз рідше показує рукою знайомі предмети; дедалі частіше називає їх словами • багато експериментує, знаходить нові способи дій зі знайомими предметами в нових ситуаціях; виявляє елементи творчості • наслідування дорослих стає все більше вибіркоким • домагається результату; уявляє, якими має бути результат дії • на фотографіях розпізнає своїх і чужих
Показники мовленнєвого розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • розуміє зміст слова, фрази • активно аналізує мовлення дорослих, помічаючи й засуджуючи спотворення • інтенсивно зростає обсяг словникового багатства • оволодіває поширеними реченнями та елементами складного • з'являється граматичне оформлення речень • самостійне мовлення набуває статусу регулятора поведінки дитини • інтенсифікує процес переведення слів з полегшеної форми до словникових варіантів • з'являються початки описових розповідей з емоційним забарвленням
Показники екологічного розвитку	<p>Природні умови:</p> <ul style="list-style-type: none"> • називає природні явища (сонце світить, хмара на небі, дощ іде, вітер віє); розрізняє контрастні особливості води, піску (вода тепла — холодна, пісок сухий — мокрий); по-різному поводить з піском та водою • встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки між природними умовами та особистою життєдіяльністю (сонце світить — підемо гуляти, дощ іде — ховаємося під парасольку, гуляти не підемо, подивимося з віконця на вулицю) <p>Рослинний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • розрізняє і називає окремі рослини (дерево, квітка, трава); деякі овочі і фрукти (морква, огірок, цибуля, яблуко, груша, банан); з допомогою дорослого називає їхні видимі ознаки (колір, розмір, місцезнаходження: на столі, на дереві, на землі) • правильно тримає поливальницю з водою, разом з дорослими виливає воду під рослину у ґрунт

	<p>Тваринний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> знає і розрізняє тварин (кішка, собака, корова, коза, кінь, лисиця, курка і півник, гуска, качка, ворона) та їхні певні дії (стоїть, бігає, п'є, їсть, кричить, літає); знаходить, показує, називає основні частини тіла (голова, вуха, очі, ноги, хвіст) і деякі яскраві ознаки (гребінець, ноги); помічає виразні рухи тварин (умивається, п'є, бігає) обстежує знайому тварину, яка мешкає в оселі (разом з дорослими погладжує шерсть, прислухається, вдивляється); наслідуючи дорослого, кидає насіння птахам, дає кісточку собаці; радіє контактам з тваринами, наслідує вміння дорослого безпечно поводитися з ними
Художньо-естетичний розвиток	<p>В образотворчому мистецтві:</p> <ul style="list-style-type: none"> чутлива до сприйняття творів мистецтва, упізнає знайомі; радіє зустрічі з новими, реагує на них рухами, мімікою, жестами, словами тримає олівець, хоча поки що невпевнено; водить ним у межах аркуша паперу; малює прямі лінії, штрихи, цятки; виявляє інтерес до крейди, фломастера, фарби; робить спроби використати їх у практичній діяльності захоплено малює впродовж певного часу
	<p>У музичному:</p> <ul style="list-style-type: none"> охоче слухає веселу, спокійну, ніжну музику розпізнає характер музики, адекватно реагує на неї рухами, приспівуванням впізнає звучання знайомих інструментів домагається звучання різноманітних дитячих музичних інструментів
	<p>У літературному:</p> <ul style="list-style-type: none"> виявляє інтерес до книжок, яскравих ілюстрацій із задоволенням слухає дитячі казки, віршики, усмішки тощо наслідуючи дорослих, вимовляє окремі слова, короткі речення впізнає на ілюстраціях знайомі об'єкти довкілля, радіє з цього, намагається коментувати
	<p>У театральному:</p> <ul style="list-style-type: none"> з інтересом сприймає та бере посильну участь у простих театральних іграх, які ініціює дорослий супроводжує знайомі театральні ігри примовляннями, приспівуваннями, виразними жестами, мімікою, вигуками

	<ul style="list-style-type: none"> • щораз більший інтерес привертають театральні атрибути (розглядає, приміряє, емоційно реагує); зростає здатність до проявів самодіяльності, елементів творчості • виявляє елементарні прояви бережливості щодо художніх матеріалів та реквізиту; турботи і співчуття відносно людей та персонажів художніх творів
--	---

ТРЕТІЙ РІК ЖИТТЯ

Перше півріччя третього року життя

Показники фізичного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • виявляє інтерес до здорового способу життя дорослих; помічає його прояви в житті, на екрані телевізора • малюк перебуває переважно в доброму гуморі; рідко плаче, вередує, нервує • може розважати сам себе протягом значного часу • орієнтується в ознаках нездоров'я; може повідомити дорослого про нездужання, показати місце локалізації болю • спокійно засинає, нормально спить вдень і вночі • позитивно ставиться до загартувальних і гігієнічних процедур, усвідомлює їх значущість для здоров'я • культурно поводить себе під час споживання їжі; намагається бути самостійним і акуратним; чекає визнання дорослими цих чеснот • володіє основними рухами (ходьбою, бігом, умінням тримати рівновагу, повзанням, лазінням, коченням, киданням, стрибками) • орієнтується в елементарних правилах безпечної поведінки; час від часу виявляє найпростіші форми обачливості; пишається своїм умінням
Показники емоційно-соціального розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • виявляє інтерес до життя та діяльності людей; диференціює їх за ознаками спорідненості, віком та статевією належністю • диференціює «своїх» та «чужих»; поводить себе розкуто в присутності перших, стримано — серед незнайомих йому людей • орієнтується у стані іншої людини; може поспівчувати, пожаліти, поділитися, допомогти • знає елементарні правила, які регулюють взаємовідносини людей; орієнтується на найпростіші моральні норми поведінки; проявляє свідому слухняність; може відмовитися від чогось на прохання дорослого • впізнає себе на фотографіях та у фільмах як «себе другого»; розглядає себе у дзеркалі в різних життєвих ситуаціях; вивчає реакції значущих дорослих на свою поведінку

	<ul style="list-style-type: none"> • знає свою статеву належність, порівнює себе з представниками своєї та іншої статі; має уявлення про найпростіші форми статево-рольової поведінки • заявляє про себе оточуючим («Я сам!»), домагається розширення ступеня своєї свободи; пробує елементарно самовизначитися, робити самостійний вибір; виявляє цілеспрямованість, наполегливість • робить спроби чинити опір кривднику • володіє найпростішими формами культурного звернення до людей; знає, як підтримати спілкування та спільну діяльність з приємними однолітками й дорослими
Показники екологічного розвитку	<p>Природні умови:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знає контрастні властивості води, піску, каміння, ґрунту • розуміє елементарні причинно-наслідкові зв'язки між явищами природи та іграми
	<p>Рослинний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • розпізнає дерева за стовбуром (ялина, береза), квіти — за кольором, фрукти і овочі — за кольором, формою, на дотик, на смак • розрізняє частини рослини (стовбур, листя, квіти); знає, що рослинам потрібна вода, їх поливають; під наглядом дорослого самостійно поливає кімнатні рослини • радіє яскравим змінам у житті квітів — цвітінню; знає, що до рослин лагідно звертаються, обережно обстежують і без дозволу дорослих не торкаються
	<p>Тваринний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знає характерні ознаки тварин, особливості їх будови; розрізняє і правильно називає дорослих тварин та їхніх дитинчат; звуконаслідує й імітує виразні рухи тварин; знає, що тварин потрібно напувати, годувати • радіє зустрічі з тваринами, спокійно поводить поряд з ними, лагідно звертається до них; допомагає дорослим годувати їх • знає, що іграшкова тварина не їсть, не п'є, її можна брати на руки, гратися, а з живою — не можна
Художньо-естетичний розвиток	<p>В образотворчому мистецтві:</p> <ul style="list-style-type: none"> • знає та називає основні кольори палітри, вибирає їх відповідно до задуму, вподобань; впізнає, емоційно реагує на предметні та асоціативні образи • має елементарні навички ліплення пластичними матеріалами; передає на елементарному рівні схожість з конкретним предметом

	<ul style="list-style-type: none"> • сприймає та емоційно відгукується на мистецькі твори, контрастні кольори, форми, фактури, отримує задоволення від спілкування з ними • володіє навичками пальчикового малювання, мистецькими інструментами і матеріалами; самостійно шукає способи застосування мистецького матеріалу та інструментів • використовує знання про форму, розмір, колір у процесі конструюванні; має уявлення про аплікаційні прийоми роботи
	<p>У музичному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • отримує емоційне задоволення від слухання та звучання музичних творів, позитивно реагує на них, розуміє їхній зміст, настрій; відрізняє контрастне звучання музичних творів • знає кілька пісень, підспівує їх дорослим • імпровізує з танцювальними рухами під музичний супровід самостійно та в гурті дітей • прагне до ознайомлення з музичними інструментами та самостійної гри на них
	<p>У літературному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • емоційно сприймає та слухає інтонацію голосу, слова, розповіді й висловлює власне ставлення до літературних творів, їхніх персонажів; висловлює на елементарному рівні власну думку про зміст літературного твору • декламує коротенькі вірші, приказки, усмішки, загадки • уважно розглядає ілюстрації, впізнає та порівнює героїв літературних творів; прагне до колективного розглядання малюнків – і залюбки показує їх оточуючим • повторює за дорослими слова, розрізняє тональність голосу під час читання; самостійно коментує у творах, «читає» казки;
	<p>У театральному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • активно сприймає та емоційно відгукується на театральну виставу • повторює образні танцювальні рухи та впізнає мелодії • наслідує інтонації, жести, міміку персонажів театральних вистав; проявляє певне ставлення до персонажів театральної вистави • має свої уподобання: намагається взяти посильну участь у театральних діях

Друге півріччя третього року життя

<p>Показники фізичного розвитку</p>	<ul style="list-style-type: none"> • має уявлення про здоровий спосіб життя; спостерігає його прояви у найближчому та віддаленому оточенні; відчуває радість від власного м'язового напруження, своєї рухливості, вправності, доброго самопочуття • володіє руховими вміннями та навичками, має оптимальний для трирічного віку досвід м'язово-моторної діяльності, участі в ігрових вправах та іграх, виконанні елементарних спортивних дій • орієнтується у можливостях власного організму; знає свою статеву належність, називає її; має уявлення про відповідній особливості поведінки та правила догляду за тілом, волоссям, одягом • володіє основними навичками культурної поведінки під час споживання їжі, догляду за своїм тілом, зовнішністю, одягом, ігровим куточком житла • свідомо наслідує дорослих у рухових діях та імітаційних вправах; ініціює експериментальні дії у подоланні перешкод, переміщенні у просторі; намагається поліпшити результати своїх досягнень; пишається ними • періодично виявляє елементи зваженої поведінки, пам'ятає минулий досвід негативної взаємодії з небезпечними предметами, об'єктами природи, людьми; використовує його як орієнтований у виборів способів дії; починає орієнтуватися у поняттях «корисний» — «шкідливий», «безпечний» — «небезпечний» • намагається дотримуватися норм товариських та доброзичливих взаємовідносин з дітьми та дорослими у руховій діяльності
<p>Показники емоційно-соціального розвитку</p>	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлює, що люди відрізняються різними характеристиками (зростом, вагою, віком, статевою належністю, якостями, уподобаннями); робить перші узагальнення; орієнтується у поняттях «своє» — «чуже» • ініціює контакти з приємними та знайомими їй дорослими та дітьми; вносить корективи у свою поведінку залежно від того, спілкується зі «своїми» чи «чужими» • оперує займенниками «я», «моя», «ти», «ми»; привертає до себе увагу, самостверджується; відстоює незалежність за допомогою вислову «Я сам!» • сформований елементарний образ «Я» • володіє самооцінними судженнями; робить спроби відстояти свою гідність, не погодитися з негативною думкою про себе

	<ul style="list-style-type: none"> орієнтується у поняттях «добре» і «погано»; знає основні правила і норми моральної поведінки; усвідомлює, що деякі вчинки не дозволяються; дитині можна довести необхідність відмовитися від чогось; здатна чекати протягом певного часу там, де можна, обходитися власними силами; поводить себе самостійно; звертатися по допомогу у разі об'єктивної необхідності; робить елементарний вибір, приймає найпростіші рішення, намагається самовизначитися емоційно сприйнятлива; намагається співчувати, жаліти, допомагати; переживає успіх — неуспіх діяльності; стримується від проявів негативної поведінки в присутності сторонніх, здійснює елементарний контроль з'являється нова форма комунікативних дій: дитина в ході спільної предметної діяльності та гри виявляє своє ставлення до дорослих та однолітків, демонструє своє вміння, спонукає до відповідних дій
Показники мовленнєвого розвитку	<ul style="list-style-type: none"> вимовляє складні за артикуляцією звуки; правильна звуковимова поєднується у мовленні зі спотвореною мовлення зв'язане; виступає способом зв'язку та вираження життєвих вражень ставить дорослим багато різноманітних запитань основна форма мовлення — діалогічна; пробує себе в монологічному мовленні мовлення виконує планувальну функцію словник поповнюється словами-узагальненнями та словами, пов'язаними з новими видами діяльності (грою, образотворчою, конструктивною, музичною, літературною, театральною) самостійно вносить корективи у неточне використання правил граматики, будову речень мовлення супроводжується ритмічними рухами, жестами, ходом, мімікою міра культури поведінки у спілкуванні визначається прихильністю дитини до партнера
Показники екологічного розвитку	<p>Природні умови:</p> <ul style="list-style-type: none"> знає виразні зовнішні ознаки й характерні властивості компонентів природи, з якими активно діє (піску, води, ґрунту, снігу, каміння) розрізняє чотири контрастні стани погоди: світить сонце, хмари на небі закрили сонце, йде дощ (сніг), віє вітер; співвідносить стан погоди з малюнком у календарі-іграшці «Яка сьогодні погода»

	<ul style="list-style-type: none"> розуміє елементарні причинно-наслідкові зв'язки між станом погоди й поведінкою людей, іграми дітей
	<p>Рослинний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> визначає і називає характерні зовнішні ознаки дерев, кімнатних, декоративних і дикорослих квітів, контрастних за кольором, формою, розміром, поверхнею листя, стовбура; овочі і фрукти — за кольором, формою, розміром, на дотик, на смак визначає наземні частини рослин: стовбур (стебло), листя, квітка знає, що рослини ростуть у ґрунті, їх слід поливати; вміє самостійно полити кімнатну квітку під наглядом дорослого; знає, що квіти прикрашають кімнату; радіє їм, приязно ставиться дотримується правил безпечного спілкування з рослинами
	<p>Тваринний світ:</p> <ul style="list-style-type: none"> знає свійських і диких тварин (собака, кішка, коза, корова, кінь, гуска, качка, курка, півник, рибка; заєць, лисиця, вовк, грак, синиця, метелик, жук), їхні характерні зовнішні ознаки, дії, місце проживання знаходить спільне у зовнішній будові тварин (у грака, синички є дзьоб, крила; у кози і корови — роги); у рухах і діях (собака, кішка хлебчуть воду, молоко, бігають, ходять, граються; гуска і качка плавають по воді) знає і правильно називає дитинчат свійських тварин звуконаслідує тварин та імітує їхні рухи (стрибає, дзьобає, літає, плаває) радіє здоровій, веселій тварині; співчуває хворій, сумній; робить спроби допомогти відрізняє живу тварину від іграшкової; знає, що гратися, брати до рук можна лише іграшкову тварину знає, що торкатися тварин можна лише з дозволу дорослого
Художньо-естетичний розвиток	<p>В образотворчому мистецтві:</p> <ul style="list-style-type: none"> малює, ліпить, конструює, викладає аплікаційні форми за задумом; доводить розпочате до кінця, радіє результату, висловлює з приводу нього свої думки розрізняє, називає і доцільно використовує основні кольори та їхні відтінки; вміє розмішувати форми на площині, чергувати їх за кольором та величиною; може зображувати, орієнтуючись на зразок дорослого; зображення стає дедалі більше схожим на реальний об'єкт

	<ul style="list-style-type: none"> • з повагою ставиться до своїх та чужих мистецьких робіт; готує мистецькі подарунки своїм рідним, близьким; прикрашає оселю творами мистецтва (народна іграшка, малюнок, серветка тощо) та своїми (віночок, намисто, пояс, штучні квіти тощо)
	<p>У музичному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • охоче слухає музичні твори у виконанні дорослих і дітей; сприймає різні за жанром, характером, ритмом твори; дитина чутлива до мелодійної музики • здатна до репродукції та елементарної імпровізації • починає співати, добре рухається під музику (використовує різноманітні танцювальні рухи), знає і відрізняє звучання деяких музичних інструментів
	<p>У літературному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивно реагує на читання знайомих і нових дитячих книжок; домагається точності відтворення тексту твору дорослими • виражає своє ставлення до персонажів казок, віршів, оповідань; коментує події, зображені на ілюстраціях до знайомих творів • адекватно реагує на зміни в гучності, тональності, тембрі голосу дорослих при читанні різних епізодів твору • складає власні невеликі казки, віршики, оповідання • розуміє гумор, намагається смішити інших, вдаючись до «словесної плутанини» • знає, декламує декілька віршів, слів пісень
	<p>У театральному:</p> <ul style="list-style-type: none"> • радо реагує на театральне видовище; розрізняє різні види театру, має серед них улюблені • адекватно реагує на вчинки різних персонажів, супроводжує їх відповідними словами, рухами, жестами, діями; висловлює власну думку про персонажів вистави • дає відповіді на поставлені питання, коментує їх та імпровізує у театральних діях • самостійно та з однолітками грає у настільному театрі

1.2. Дитина дошкільного віку*

Третій рік життя (перша молодша група)

Сенсорне виховання	<ul style="list-style-type: none"> • сприяти формуванню рухів, які забезпечують переміщення дитини у просторі та вміння зберігати стійке положення тіла; формувати вміння зберігати правильну поставу, зміцнювати стопу • створювати умови, які сприяють підвищенню рухової активності у самостійних іграх дітей • учити дітей погоджувати свої рухи з рухами інших дітей, змінювати напрямок, характер руху згідно з сигналом під час ходьби і бігу; залучати дітей до вправ у підстрибуванні на місці та стрибків у довжину з місця з відштовхуванням обома ногами; вправляти дітей у повзанні, лазінні, діях з м'ячем, у шикуванні і перешикуванні; виховувати бажання включатись в ігрові вправи та рухливі ігри, які організовує вихователь
Гра	<ul style="list-style-type: none"> • радісно і задоволено гратися; виявляти інтерес до навколишньої дійсності, ініціативу, самостійність у відтворенні того, що зацікавило й що добре відомо, певну тривалість розгортання гри • формувати змістовну гру; розширювати ігрові інтереси, елементарні способи пошуку, вивчення, зіставлення, порівняння для розвитку уяви, мислення • формувати рольову гру як основу розвитку позитивних взаємин дітей; привчати дітей діяти узгоджено, поступатися, допомагати один одному, ділитися своїми радіощами, перейматися радістю товариша • стимулювати рухову активність дітей мотивами гри
Дитина і навколишній світ	<ul style="list-style-type: none"> • знати імена рідних і вміти чемно спілкуватися з ними, бережно ставитись до їхньої праці • знати назву дитячого садка, орієнтуватись у приміщенні групової кімнати, на ділянці • знати прості правила взаємин з однолітками • вміти орієнтуватись у простих видах праці дорослих і намагатися надавати їм допомогу (в сім'ї і дитячому садку)
Рідна природа	<ul style="list-style-type: none"> • діти виявляють інтерес до об'єктів та явищ природи, позитивне емоційне ставлення • мають уявлення про об'єкти неживої природи, значення їх для життя людей, рослин і тварин

* Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. — К.: Педагогічна думка, 1999. — 286 с.

	<ul style="list-style-type: none"> розрізняють рослини і тварин найближчого оточення, знають найхарактерніші особливості їхнього зовнішнього вигляду та поведінки; виявляють бажання створювати умови для життя рослин і тварин, бережно поводяться з ними
Мовленнєве спілкування	<ul style="list-style-type: none"> розуміти тексти віршів, оповідань, казок у супроводі унаочнення та без відповідати на запитання та звертатись із запитанням до дорослих оволодіти вимовою всіх звуків (крім ш, р) читати напам'ять вірші, розповідати казки охоче вступати в розмову з дорослими та ровесниками у словнику дітей повинно бути до 1 200 – 1 500 слів
Художня література	<p>Усна народна творчість:</p> <ul style="list-style-type: none"> залучати дітей до розігрування українських народних пісеньок, віршиків, забавлянок; у ході розігрування виконувати відповідні рухи, дії з іграшками, предметами, повторювати слова, фрази в нових текстах, відтворювати напам'ять зміст знайомих пісень, забавлянок, віршиків; учити емоційно з відповідною інтонацією (радість, гумор, запитання та ін.) передавати текст малих жанрів фольклору; вчити дітей розуміти зміст українських народних казок, не використовуючи унаочнення відтворювати зміст добре знайомих казок за допомогою запитань вихователя та унаочнення читати дітям оповідання, вірші, казки українських письменників (з унаочненням і без нього); вчити розуміти зміст, стежити за розвитком подій у творах, появою персонажів, співчуття героям та співпереживати; відповідати на запитання за змістом художніх творів та під час розглядання ілюстрацій до них; навчати самостійно розглядати ілюстрації, коментуючи побачене
	<p>Виразне читання:</p> <ul style="list-style-type: none"> учити дітей виразно читати вірші, пісні, усмішки, інтонаційно передавати мову персонажів казок, оповідань (радість, сум, подив, задоволення, незадоволення); дотримуватись відповідного темпу мови (повільний, середній, швидкий), дикції, сили голосу (пошепки, тихо, голосно), тембру (з огляду на персонажі — зайчик, вовк, ведмідь, мишка), читати напам'ять кілька віршів
Цікава математика	<ul style="list-style-type: none"> показувати, що предмети та іграшки можуть розміщуватися по одному і групами-сукупностями (багато, мало, один, більше, менше)

	<ul style="list-style-type: none"> розуміти, що між собою предмети розрізняються за розміром і за формою (великий, маленький, куб, куля); при виконанні вправ розуміти значення слів: уперед — назад, вгору — вниз, разом — нарізно, перед грудьми і т. д.; повинні вміти добирати і групувати іграшки, предмети за формою, розміром (великі, маленькі, схожі на кулю чи кульку, куб чи кубик і не схожі на кульку, кубик) користуватися у власному мовленні словами: вчора, сьогодні, завтра, далеко, близько, високо, низько
--	--

Четвертий рік життя (друга молодша група)

Сенсорне виховання	<ul style="list-style-type: none"> учити дітей вільно ходити і бігати, природно координуючи рухи рук і ніг, не човгаючи ногами, не горблячись; оволодівати різними видами ходьби і бігу; вчити стрибати, енергійно відштовхуючись обома ногами і м'яко приземляючись; вправлятися у повзанні і лазінні, у збереженні рівноваги; киданні й прокочуванні предметів, ловінні м'яча кистями рук, не притискуючи його до грудей; привчати дітей діяти спільно, у загальному для всіх темпі, знаходити своє місце у групових шиківаннях; учити їздити на велосипеді, ходити на лижах зміцнювати групи м'язів, які сприяють формуванню правильної постави та стопи; активізувати самостійну рухову діяльність дітей з іграшками, фізкультурним інвентарем і посібниками; привчати дітей бути охайними під час занять з фізичної культури, до самостійності у переодяганні
Гра	<ul style="list-style-type: none"> активно виражати і задовольняти ігрові інтереси, самостійно обирати гру, приєднуватися до задумів однолітків чи зацікавлювати їх власними, на особисте бажання включатися в ігри, організовані вихователем; ставити певну мету, намагатися досягти її у грі, не відволікатися, не поспішати змінювати поставлені цілі під впливом випадкових обставин; придумувати гру в різних ігрових ситуаціях, а також добирати іграшки, потрібні для самостійно створеного задуму; на основі формування доброзичливих взаємин привчати малят гратися у невеликих групах, спілкуючись погоджувати свої дії, радіти спільним результатам дотримуватися елементарних правил спільної гри виявляти співчуття, співпереживання, самостійно пропонувати й допомагати ровесникам у скрутних ситуаціях об'єднуватися на основі ігрового задуму, рольової взаємодії, тематичних динамічних добірок іграшок, особистих уподобань

	<ul style="list-style-type: none"> • уміти виділяти й узагальнювати різні ознаки предметів, порівнювати їх між собою, групувати за зовнішніми ознаками та призначенням • співвідносити форму предмета, його ознаки із зображенням на малюнку • співвідносити різні величини й ознаки (велику кулю котити через високі або широкі ворота, малу через вузькі, малі); чергувати в певній послідовності два-три кольори • впізнавати знайомі предмети на малюнках, складати цілу картинку з чотирьох – шести частин • спільно з дорослим виконувати ігрові дії, які важливі для виконання ігрового завдання, правила гри, діяти одночасно чи по черзі, за сигналами • формувати нові рольові способи поведінки – засвоєння виразних жестів, рухів, міміки як способів відображення спілкування людей у процесі спільних вправ у грі – для розв’язання ігрового завдання дидактичної та сюжетно-рольової гри
Дитина і навколишній світ	<ul style="list-style-type: none"> • знати повне ім’я, по батькові, прізвище своє і членів сім’ї, домашню адресу, прості правила взаємин у сім’ї, предмети домашнього вжитку • вміти ввічливо спілкуватися із знайомими й незнайомим людьми, знати назви міста (села) і вулиць, на якій живе і де розташовано дитячий садок • володіти елементарними правилами поведінки у громадських місцях, прагнути до надання дорослим допомоги, піклуватись про результати праці
Рідна природа	<ul style="list-style-type: none"> • діти зацікавлено спостерігають природу, виявляють бажання отримувати інформацію про неї • на основі набутих знань встановлюють прості причинні залежності між живою та неживою природою, розуміють її значення для життя людей • знають та з інтересом розповідають про цікаві особливості явищ природи, поведінки добре відомих їм тваринмають елементарні навички догляду за рослинами і тваринами та уявлення необхідності дбайливого ставлення до живих істот
Мовленнєве спілкування	<ul style="list-style-type: none"> • діти оволодівають вимовою шиплячих звуків та звука л, розрізняють слова за звуковим складом, виділяють перший звук у слові • вживають у мовленні різні частини мови (іменники, дієслова, прикметники, займенники), узагальнюючі поняття – кількість слів в активному словнику – 2000

	<ul style="list-style-type: none"> • вступають у невимушену розмову з дорослими та прощаються без нагадування вихователя • володіють формами звертання ти (до дітей), ви (до дорослих) • вживають форми ввічливості при нагадуванні дорослого («що потрібно сказати?») • дивляться в очі співрозмовнику, вислуховують його, не перебиваючи • будують самостійні зв'язні відповіді-розповіді з 3 – 4 речень, відображаючи в них головний зміст явища чи об'єкта • складають коротенькі оповідання та казки при незначній допомозі вихователя
Художня література	<p>Усна народна творчість:</p> <ul style="list-style-type: none"> • продовжувати вчити дітей розігрувати дії за змістом знайомих та нових для них народних казок, пісень, усмішок та віршів, відтворюючи напам'ять їх текст; спонукати дітей до складання простих описових загадок, промовляння нескладних скоромовок (зі звуками в, к, д, т, с, ш, ж), повторювання приказок та прислів'їв • учити слухати та розуміти зміст українських народних казок про тварин без унаочнення, запам'ятовувати народні казки, повтори (котиться-котиться, грюкає-грюкає), образні вирази (вовчику-братику), помічати деякі особливості казки (олюднення звірів, птахів, повтори); з допомогою вихователя та самостійно передавати зміст знайомих казок, розповідати за змістом ілюстрацій до знайомих казок; упізнавати героїв та персонажів у знайомих казках, висловлювати своє ставлення до них • познайомити дітей з творами українських літературних класиків • учити емоційно сприймати зміст і деякі елементи художньої форми: риму, ритмічність мови; розрізняти прозову і віршовану мову (оповідання, вірш) • відповідати на запитання за змістом художніх творів, висловлювати своє ставлення до героїв оповідань, віршів • упізнавати на малюнках, ілюстраціях знайомих героїв, переказувати з допомогою вихователя зміст ілюстрацій до добре знайомих творів <p>Виразне читання:</p> <p>Учити виразно промовляти вірші, скоромовки, приказки відповідно до їхнього інтонаційного змісту, емоційно передавати своє ставлення до їхнього змісту (радість, подив, сум), дотримуючись темпу, ритму, сили голосу; читати напам'ять вірші, розуміючи текст і виразно вимовляючи слова</p>

Цікава математика	<ul style="list-style-type: none"> • діти бачать у групі предметів кожен предмет, називають словом «один», складають групу з окремих предметів, позначають її словом «багато», зрівнюють групи за кількістю елементів, послідовно накладають один предмет на інший • розуміють суть запитання «скільки», визначають кількість предметів, іграшок і позначають словом «один», «багато», «жодного» • розрізняють і порівнюють предмети за розміром і формою, використовуючи геометричні фігури як еталон • розуміють слова і вирази, які означають елементарне орієнтування у просторі і в часі
------------------------------	--

1.3. Оцінка розвитку дітей віком від 1 до 18 місяців за системою Деверо (DECA-I)

ІНІЦІАТИВА — здатність дітей до року або до трьох років самостійно думати та діяти для задоволення своїх потреб.

- Пробує робити щось нове
- Імітує дії інших
- У разі невдачі продовжує намагатися це зробити
- Цікавиться тим, що роблять інші
- Пристосовує свій рівень енергії до типу гри
- Щаслива, коли хвалять
- Вивчає навколишнє середовище
- Показує, якщо щось не подобається
- Тягнеться до знайомого дорослого
- Реагує на своє і'мя
- Реагує на плач іншої дитини
- Наполегливо намагається отримати іграшку
- Поводиться таким чином, аби зацікавити інших
- Легко змінює види діяльності
- Шукає уваги, коли знайомий дорослий спілкується з іншою дитиною
- Любить бути серед дітей
- Вивчаючи своє оточуюче середовище, дивиться на знайомого дорослого

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ/СТОСУНКИ — обопільні, сильні, тривалі стосунки між немовлям або дитиною до трьох років та важливими для них дорослими, наприклад, батьками, членами сім'ї та вихователями

- Радіє знайомим дорослим
- Демонструє задоволення від спілкування з дорослими
- Дозволяє знайомому дорослому заспокоювати себе
- Посміхається до знайомих дорослих
- Весела
- Позитивно реагує на увагу дорослих
- Посміхається у відповідь на посмішку знайомого дорослого
- Заспокоюється при допомозі знайомого дорослого
- Дивиться у вічі іншим
- Перебуває у хорошому настрої
- Шукає заспокоєння у знайомих дорослих
- Показує приязнь до знайомих дорослих
- Любить, коли обіймають
- Любить спілкуватися з іншими
- Реагує, коли до неї говорять

1.4. Оцінка розвитку дітей віком від 18 до 36 місяців за системою Деверо (DECA-T)

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ/СТОСУНКИ - обопільні, сильні, тривалі стосунки між немовлям або дитинною до трьох років та важливими для них дорослими, наприклад, батьками, членами сім'ї та вихователями

- Демонструє любов до знайомих дорослих
- Посміхається до знайомих дорослих
- Радіє зі знайомим дорослим
- Демонструє задоволення під час спілкування з дорослими
- Посміхається у відповідь на посмішку знайомих дорослих
- Шукає заспокоєння у знайомих дорослих
- Виражає різноманітні емоції
- Тягнеться до знайомого дорослого
- Сповіщає знайомому дорослому про свої потреби
- Дозволяє знайомому дорослому себе заспокоїти
- Радіє, коли його похвалили
- Дивиться у вічі іншим
- Сповіщає іншим про свої потреби
- Висловлює зацікавленість до свого оточуючого середовища
- Реагує на своє ім'я
- Реагує на і'мя, коли до неї говорять
- Любить, коли обіймають
- Любить спілкуватися з іншими

ІНІЦІАТИВА: здатність немовляти або дитини до трьох років самостійно думати або діяти для задоволення своїх потреб

- Показує турботу про інших дітей
- Намагається заспокоїти інших
- Фантазує під час гри
- Намагається прибрати за собою
- Показує, що особливо подобається в іграх певний партнер
- Реагує на плач іншої дитини
- Просить робити щось нове
- Грається з іншими дітьми
- Бере участь у груповій діяльності
- Намагається щось робити самостійно

САМОРЕГУЛЯЦІЯ: здатність дитини активно контролювати збудження та реагувати на нього

- Добре може подолати розчарування
- Приймає інший варіант, якщо перший недоступний
- Звикає до повсякденної діяльності
- Сама себе заспокоює
- Легко виконує щоденні завдання
- Встановилася модель поведінки

1.5. Оцінка розвитку дітей молодшого віку за системою Деверо (для дітей від двох до п'яти років)

Paul A. LeBuffe Jack A. Naglieri

Ім'я та прізвище дитини _____ Стать _____ Дата народж. _____ Вік _____

Заклад/програма _____ Клас _____

Заповнив анкету _____ Ким доводиться дитині _____ Дата заповнення _____

Ця форма описує деякі моделі поведінки, що спостерігаються у маленьких дітей. Прочитайте формулювання, що йдуть після фрази «За останні 4 тижні як часто дитина...» та відмітьте відповідний квадратик у колонці, зверху якої вказано, як часто в спостерігали таку поведінку у вашої дитини. Просимо ретельно обдумати кожну відповідь. Правильних чи неправильних відповідей немає. Якщо ви захочете змінити свою відповідь, перекресліть її хрестиком та зробіть нову позначку (див. приклад з правої сторони). Будь ласка, не пропускайте пункти.	Ніколи	Рідко	Іноді	Часто	Дуже часто
	☒	☒	☐	☐	☐

№	За останні 4 тижні як часто дитина...	Ніколи	Рідко	Іноді	Часто	Дуже часто
1	Поводилась таким чином, що від цього дорослі посміхалися або проявляли в ній зацікавленість?	☒	☒	☒	☒	☒
2	Робила щось для себе?	☐	☐	☐	☐	☐
3	Вирішила виконати завдання, що було складним для неї?	☐	☐	☐	☐	☐
4	Вислухала чи виявила повагу до інших?	☐	☐	☐	☐	☐
5	Контролювала свій гнів?	☐	☐	☐	☐	☐
6	Позитивно реагувала на заспокоєння дорослими, коли в неї був поганий настрій?	☐	☐	☐	☐	☐
7	Активно гралася з іншими в ігри на уяву («Хто вдягнеться найгарніше» і т.д.)	☐	☐	☐	☐	☐
8	Не виявляла радості чи задоволення у щасливі хвилини?	☐	☐	☐	☐	☐
9	Торкалася дітей/дорослих неналежним чином?	☐	☐	☐	☐	☐
10	Виявляла приязнь до знайомих дорослих?	☐	☐	☐	☐	☐
11	Мала вибухи роздратування?	☐	☐	☐	☐	☐
12	Продовжувала свої намагання, коли в неї щось не виходило (діяла наполегливо)?	☐	☐	☐	☐	☐
13	Добре справлялася із розчаруванням?	☐	☐	☐	☐	☐

14	Не реагувала на дітей/дорослих?	☐	☐	☐	☐	☐
15	Застосовувала непристойні жести чи лайку?	☐	☐	☐	☐	☐
16	Намагалася застосовувати різні способи для вирішення проблеми?	☐	☐	☐	☐	☐
17	Раділа або була щасливою від того, що повернулась мама/тато чи нянька?	☐	☐	☐	☐	☐
18	Ламала чи руйнувала речі?	☐	☐	☐	☐	☐
19	Спробувала чи попросила про те, щоб спробувати щось нове (нові види діяльності)?	☐	☐	☐	☐	☐
20	Починала чи організовувала гру з іншими дітьми?	☐	☐	☐	☐	☐
21	Виявляла терпіння?	☐	☐	☐	☐	☐
22	Просила дорослих погратись із нею або почитати їй?	☐	☐	☐	☐	☐
23	Недовго концентрувала увагу (було важко зосередитися)?	☐	☐	☐	☐	☐
24	Концентрувала свою увагу або зосереджувалася на якомусь завданні чи діяльності?	☐	☐	☐	☐	☐
25	Ділилася з іншими дітьми?	☐	☐	☐	☐	☐
26	Билася з іншими дітьми?	☐	☐	☐	☐	☐
27	Швидко засмучувалася чи починала плакати?	☐	☐	☐	☐	☐
28	Говорила позитивно про майбутнє (діяла оптимістично)?	☐	☐	☐	☐	☐
29	Довіряла знайомим дорослим та вірила їх словам?	☐	☐	☐	☐	☐
30	Погоджувалась на інший варіант, якщо перший не вдавалось задовольнити?	☐	☐	☐	☐	☐
31	Шукала допомоги в дітей/дорослих, коли це було їй необхідно?	☐	☐	☐	☐	☐
32	Просила інших дітей погратися з нею?	☐	☐	☐	☐	☐
33	Сама себе заспокоювала, коли була засмучена?	☐	☐	☐	☐	☐
34	Швидко відволікалася?	☐	☐	☐	☐	☐
35	Сама приймала для себе рішення?	☐	☐	☐	☐	☐
36	Проявляла інтерес до занять інших дітей/дорослих?	☐	☐	☐	☐	☐

ТЕРАПЕВТИЧНА ПРОГРАМА ДЛЯ ДІТЕЙ

2.1. Терапевтичне спостереження (за матеріалами організації *Relief Nursery*)

Основою розробки терапевтичної програми для кожної дитини є вивчення її індивідуальних потреб і особливостей розвитку та поведінки. Безперечно, на перших заняттях неможливо визначити специфічні особливості виховання дитини, тип її темпераменту, наявні вміння і навички, базові потреби тощо. Основою розробки стратегічної програми роботи є *терапевтичне спостереження* дитини, яке проводиться працівниками центру, вихователями, психологом або ж соціальними працівниками, які проводять домашні візити у сім'ї.

Розглянемо показники діяльності дитини за окремими напрямками та приклади оцінки рівня залучення дитини в ході проведення терапевтичних занять у групі.

Оцінка спостережень за діяльністю дитини проводиться за 5-бальною шкалою:

1. Рідко або ніколи.
2. Інколи або з великою допомогою.
3. Близько половини часу або з допомогою.
4. Часто або з невеликою допомогою.
5. Практично завжди або без допомоги.

ГРА

1. Бере участь у спільній грі (інсценівках) тоді, коли на власне бажання обирає собі гру або заняття

Спостерігайте, чи дитина бере участь у соціально-драматичній грі принаймні з ще однією дитиною, в якій вона виконує якусь роль (наприклад, мами, водія автобуса, офіціанта) за готовим сценарієм гри (тобто йде по закупкам, їсть у ресторані, їде на автобусі тощо). Спільною грою у цьому пункті називається тільки такий тип ситуації драматичної гри. Дитина, яка бере участь у такій грі постійно і робить це самостійно, отримує 5 балів.

Приклад на 1 бал: Марина не бере участь у таких іграх навіть тоді, коли вчитель її словесно підбадьорює або перебуває разом з нею у театральній-ігровій зоні. Надає перевагу одиночній або паралельній грі, в якій не треба багато говорити або спілкуватися (головоломки, конструктори, іграшкове тісто).

Приклад на 2 бали: вчитель звичайно залишається з Петриком у театральній-ігровій зоні й допомагає йому знайти для себе роль, радить, яким реквізитом скористатися і допомагає добрати слова.

Або:

Римма грається головним чином паралельно; спостерігає інших і тільки зрідка долучається до спільної гри.

Приклад на 3 бали: звичайно Славко двічі або тричі на тиждень бере участь у спільній грі. Робив би це частіше, якби вчитель перебував у цій зоні або поблизу.

Або:

Іринка брала б участь у цій грі тільки в присутності вихователя.

Приклад на 4 бали: Петрик робить це майже щодня, проте недовго; віддає перевагу грі з кубиками, машинками, маніпуляторами.

Або:

Тетянка робила б це щодня, якби вихователь час від часу давав їй рекомендації на кшталт: «Подивися, що діти роблять у театральній-ігровій зоні».

2. Бере активну участь у різноманітних ігрових заняттях – кубики, соціально-драматична гра, маніпулятори, прості настільні ігри тощо

Дитина, яка активно залучається до принаймні п'яти різних типів гри, описаних вище (до інших належать гра з піском або водою, малювання фарбами та олівцями), протягом чотирьох днів і не потребує допомоги в цьому, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Денис зазвичай вибирає або театральну гру, або творчу зону.

3. Умотивований учень, який проявляє ініціативу у пошуку та виборі заняття

Наприклад, дитина просить дати їй матеріал, щоб мати змогу виконати те чи інше завдання, легко долучається до гри з іншими дітьми або залучає їх до своєї гри й успішно робить щось сама або за незначної допомоги з боку дорослих. Дитина, яка часто так робить, має отримати 5 балів.

Приклад на 2 бали: Христину треба активно спонукати взяти участь у заняттях упродовж того часу, коли дитина сама вибирає, що їй робити; це не завжди вдається.

4. Може ефективно й успішно долучитися до колективної гри

Тут ми оцінюємо здатність дитини увійти до ігрової ситуації, яка починається або вже почалася. У типовому випадку дитина, яка з успіхом це робить, спершу спостерігає, а потім починає паралельну гру, може попросити дати їй додаткову роль або принести новий, проте актуальний ігровий реквізит. Досить активне втручання або, навпаки, надто несмілива поведінка дитини вважається неефективними/негативними стратегіями. Для точної оцінки слід брати до уваги конкретний контекст. Дитина, яка тільки спостерігає, може не досягти результату, якщо має намір або бажання долучитися до гри. Проте спостереження за тим, як граються інші, може також мати інші причини або цілі. Приміром, для того, щоб подивитися, як інші діти щось роблять. Дитина, яка може легко долучитися до гри інших, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Ганнуса звичайно спостерігає інших дітей, а потім шукає вихователя і каже «Я хочу грати там з ними».

5. Використовує мовні навички для того, щоб допомогти проводити спільну (драматичну) гру

Цей пункт оцінюється під час перебігу драматичної гри, як описано у пункті 1. Тут ви визначає здатність дитини змінювати чи збагачувати соціально-драматичну

гру новими ідеями. Наприклад, у процесі гри в «театральному куточку», облаштованому під «лікарню», один з учасників каже без підказки з боку дорослого або більш активного однолітка: «Я зламав ногу, мені потрібен лікар, щоб її вилікувати». Дитина, яка проявляє певну ініціативу в різноманітних ситуаціях драматичної гри, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Жанна часто грається з дітьми, проте зазвичай мовчить і тільки зрідка озивається.

САМООЦІНКА

6. Довіряє дорослим, якщо впевнена в їхній послідовності та надійності

У цьому пункті «довіра» може бути продемонстрована кількома способами, в тому числі згодою дитини залишатися з дорослим, який не є одним з її батьків, звертатися до вихователя аби він її заспокоїв, коли вона в розпачі, або не боятися поїхати за місто чи залізити на стрімку гірку, коли дорослий підбадьорює і підтримує її. При цьому безумовно припускається, що дорослі продемонстрували дитині, що їм можна довіряти. Дитина, яка виявляє довіру регулярно вже через тиждень або два після адаптації, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: дорослий був послідовним і йшов на контакт щонайменше упродовж двох тижнів, проте дитина все ще демонструє цілковитої довіри до нього і приймає його опіки в тій чи іншій ситуації.

7. Дозволяє іншим втішити себе

Цей пункт є подібним до пункту 9, проте зосереджується головним чином на здатності дитини та її бажанні бути втішеною, коли їй це насправді потрібно та щиро пропонується дорослим або ровесником.

Це ґрунтується на ідеї про те, що здатність приймати допомогу та співчуття є такою ж важливою, як і здатність їх надавати. Діти з нормальною самооцінкою допускають інших до себе, усвідомлюють, що інколи почуваються уразливими та можуть покладатися на те, що оточуючі допоможуть їм пережити ті чи інші прикросі. Наприклад: Іванко забив ногу на майданчику. Після цього він дозволяє іншій дитині подивитися на свою травму, поспівчувати, допомогти підвестися та довести до дорослого, щоб той надав першу допомогу. Дитина, яка так робить практично в усіх подібних ситуаціях, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: майже завжди зранку Богданка засмучується, коли її залишає хтось із батьків. Вона ховається до своєї шафки й тихенько плаче, притискаючи до себе плюшеве ведмежатко. Через кілька хвилин до неї підходить інша дитина й питає, чи не хоче вона погратися в кубики. Богданка кричить на дитину, щоб та йшла геть. Так само вона реагує і на дорослих, які хочуть її заспокоїти.

8. Дивиться у вічі

Відкритий зоровий контакт під час спілкування вважається висловленням поваги і свідчить про адекватну самооцінку. Діти, які уникають дивитися у вічі іншим, звичайно мають низьку самооцінку. Натомість ті з них, хто не має такої звички, заслуговують на 5 балів.

Приклад на 2 бали: Спілкуючись з іншими, Сашко зазвичай дивиться собі під ноги або вбік, тре очі, ховає обличчя в руках тощо.

Якщо дитина так чинить тільки у стресових чи нових ситуаціях або тільки з незнайомими, їй можна поставити 4 бали й записати цю інформацію у розділі коментарів та приміток.

9. 3 пересторогою ставиться до незнайомих

Діти, які без застороги ставляться до незнайомих, часто мають емоційно нездорове бажання сподобатися їм. Це може свідчити про невпевненість у собі так само, як і протилежна поведінка. Дитина, якій звичайно потрібно кілька годин або днів для того, щоб «потеплішати» до вихователя і знічується, коли до неї безпосередньо звертаються незнайомі, отримує 6 балів. Дитина може вдатися до іншого розумного підходу, і задати людині, яка прийшла до класу слухне запитання: „Що ви тут робите? Як вас звуть?“, а потім повернутися до своїх звичних справ без проявів неналежної уваги або занепокоєння (якщо відвідувач не втручається у їхні справи).

Приклад на 2 бали: Тома дуже безпосередньо поводить з тими, кого добре знає, але замикається в присутності незнайомих.

Або:

Максим одразу переключився на спостерігача, який прийшов на цілий день до класу. Він весь час намагався привернути його увагу до себе й ігнорував товаришів по грі.

10. В разі потреби чемно звертається до дорослих або однолітків по допомогу

Наприклад, Мишко намагається вийняти свій малюнок з мольберта. Але не може впоратися із затискачем. Тоді він звертається до ввічливо звертається до товариша: «Денисе, допоможи мені вийняти мій малюнок!» Оцінка — 5 балів.

Приклад на 2 бали: Алла безцеремонно звертається до подружок: «Відкрий це», «Повісь тут».

11. Може щось робити по черзі з іншими (на короткий час відстрочує отримання задоволення)

Маленькі діти здебільшого нетерплячі і набувають уміння чекати своєї черги під час тієї чи іншої гри поступово. Дитина, яка закріпила таке вміння, отримує 5 балів. Наприклад, Андрійко полюбає їздити на триколісному велосипеді, проте, якщо на ньому катається інша дитина, він іде гратися в пісочниці доти, доки настане його черга.

Приклад на 2 бали: беручи участь у грі, Катруся звичайно не хоче чекати й робити щось по черзі. Вона виходить з гри й переключається на інше заняття.

12. Бере на себе відповідальність за свої дії

Наприклад, дитина витирає розлите молоко, навіть якщо це не просили робити, й не звалює свою провину на іншого, коли ненароком вчинила якусь шкоду. Така поведінка заслуговує на 5 балів.

Приклад на 2 бали: коли Надійку просять прибрати куточок у кімнаті, вона запевняє, що там не гралася, хоча каже неправду.

13. Розв'язуючи конфлікт, твердо стоїть на своєму

Це означає, що дитина хоче по справедливості захистити свої права. Наприклад, коли в неї силоміць хочуть забрати іграшку, категорично заперечує: «Не чіпай! Я ще не закінчив гратися». Оцінка — 5 балів.

Приклад на 2 бали: Наталя зазвичай нічого не говорить, коли її кривдять. Вона просто йде мовчки геть.

Або:

Василько, коли виникає типова ситуація, просто починає битися.

14. Легко переживає зміну діяльності.

Діти з низькою самооцінкою важко переходять від одного типу діяльності до іншого, потребуючи втручання вихователів, нагадувань, як треба поводитися в той чи інший момент. Дитина, яка легко переходить від одного виду діяльності до іншого, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: повертаючись з вулиці, Софійка звичайно кидає верхній одяг на підлогу й починає гратися, якщо їй не нагадати, що одяг слід повісити до шафки.

15. Реально оцінює власні можливості, сильні й слабкі сторони

Діти з високою самооцінкою знають свої можливості, сильні й слабкі сторони. Вони, наприклад, самостійно розв'язуватимуть головоломки, які є не надто складними, а надворі обиратимуть безпечні фізичні вправи й проситимуть вихователя їх підстрахувати. Дитина, яка часто так робить, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Сашко не впевнений у своїх можливостях. Він часто просить вихователя допомогти йому навіть з простими завданнями.

Терапевтична програма для дітей Гена самовпевнено береться до будь-якої справи й відмовляється від допомоги, але не завжди доводить її до кінця і потребує докладного інструктажу вихователя.

16. Може оцінити власні дії або поведінку не дуже строго ставлячись до себе

Діти з високою самооцінкою усвідомлюють, що вміють не все й цінують те, що роблять добре. Така дитина може написати своє ім'я та сказати: «Я гарно пишу літеру «Б», а от літеру «Р» тільки вчуся писати; або після розв'язання головоломки зауважити: «Ця головоломка була занадто складною для мене, мені знадобилося багато часу, тому наступного разу я виберу легшу» (замість звинувачувати себе у відсутності здібностей). Це виходить поза пунктом 8, в якому оцінюється усвідомлення дитиною власних сильних та слабких сторін через те, як вона ставиться до них. Дитина, яка не є відверто розчарованою відсутністю можливостей і може пишатися своїми здібностями, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Оля шматує аркуш паперу, на якому малювала, і вигукує: «Не навиджу цей малюнок. Це не схоже на пташку!».

17. З повагою ставиться до авторитету дорослого та правил поведінки у класі, проте може відстоювати свої власні погляди.

Цей пункт оцінює, чи має дитина певний баланс між слухняністю та

самовпевненістю. Психічно врівноважені особи ставитимуть під сумнів авторитет, але не вважатимуть за необхідне вказувати йому непокору. *Для дітей з культур, в яких авторитет дорослого високо цінується, відповідно адаптуйте свої очікування та зробіть запис у коментарях, примітках.* Прикладом виваженого балансу може бути наступне: дитина цікавиться причиною встановлення певного правила або просить зробити виняток з того чи іншого правила, але не відмовляється його виконувати; вважає, що має застосовувати обопільно (тобто вчителі також повинні його дотримуватися); дитина пропонує створити нове правило або змінити існуюче; дитина веде перемовини з вихователем, а не сліпо приймає директиву. Оцінка в цьому випадку — 5 балів.

Приклад на 2 бали: Ян дотримується правил після багатьох нагадувань та перед тим, як може статися «катастрофа». Він не вступає в дискусію і не ставить запитань.

СОЦІАЛЬНІ НАВИЧКИ

18. Взаємодіє з різними дітьми

Дитина, яка впродовж тижня грається з дітьми обох статей (хоча слід сказати, що більшість малюків надають перевагу грі з дитиною своєї статі), різної етнічної приналежності, різноманітних особистостей та інтересів отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Ела проводить більшість часу з Ліною. Вони люблять сидіти разом під час прийому їжі, гратися удвох, якщо вихователю спеціально їх не розводить. Інколи вони приєднуються до інших дівчаток у колективній грі.

19. Успішно домовляється з іншими

Діти з певними навичками спілкування вестимуть справедливі перемовини у конфліктних ситуаціях, аж доки буде знайдено рішення, яке задовольняє всіх учасників. Це потребує вміння слухати. Для більшості малолітніх дітей ведення перемовин є новим умінням. Приклад навичок ведення перемовин: дитина хоче розвернутися на автомобільчику, яким керує у зоні, де в той час грається інша дитина. «Водій» веде перемовини, доки не досягає домовленості про те, що буде виставлено таймер на 4 хвилини, і автомобільчик поверне тоді, коли таймер задзвонить. Такій дитині слід поставити 5 балів

Приклад на 2 бали: Давид не вислуховує інших, коли виникає конфліктна ситуація. Він чекає втручання дорослих. За підтримки вихователя він пропонує деякі ідеї щодо розв'язання суперечки за умови, що розв'язання конфлікту відбудеться швидко.

20. Демонструє гнучкість у ролях – може бути і лідером, і підпорядкованим, не дотримуючись категорично ролі відповідно до своєї статі

Діти, до яких усі добре ставляться і які володіють соціальними навичками, відрізняються гнучкою поведінкою. Вони можуть бути «гарними» одного дня і «поганими» наступного у спільній грі. Хлопчик може бути одного дня татком, а наступного — мамою, не почуваячись при цьому некомфортно. А, наприклад, хлопчик, який ідентифікується лише з дівчатами, отримує низький бал за цим пунктом через стереотипну, негнучку поведінку, яку він демонструє.

Приклад на 2 бали: Зоя в усьому хоче бути лідером у спільних іграх і погрожує

ровесникам, інакше не буде гратися. Погодитись на другорядні ролі вона може тільки тоді, коли втрутиться вихователь.

21. Висловлює свої почуття і потреби під час спілкування

Необхідною рисою гарних соціальних навичок і того, щоб подобатися іншим є здатність вживати слова та вживати їх експресивно задля задоволення потреб та бажань. Дитина, яка може сказати: «Пограймо в іншу гру, бо я боюся» або «Я втопився, можна я трохи перепочину?», замість того, щоб заплакати чи втекти з групи, заслуговує на 5 балів.

Приклад на 2 бали: Семен відмовився підійти до кози під час відвідування ферми, він набурмосився і відвернувся.

22. Формує і підтримує товариські стосунки

Здатність потоваришувати з кимось і підтримувати приятельські стосунки є важливим соціальним умінням. Якщо такі стосунки тривають не менше місяця, вони оцінюються у 5 балів.

Приклад на 2 бали: Поліна не шукає товариських стосунків з іншими дітьми. Хоча вона й не заперечує проти парних ігор, але лідерством завжди поступається.

23. Демонструє позитивні стосунки з дорослими, зокрема баланс залежності/взаємозалежності/ незалежності

У цьому пункті оцінюється здатність використовувати ресурс дорослих і розглядати взаємини з ними як такі, що потенційно приносять задоволення обом, а також як шлях до задоволення деяких потреб. Приміром, дитина починає розмову з дорослими, яким вона довіряє, цікавиться ними й очікує, що вони будуть зацікавленими у ній, при цьому не залежить від цих дорослих у тому, щоб вони повністю задовольнили її запити у похвальбі, увазі та любові. Ця дитина знає, як скористатися своїми внутрішніми ресурсами (наприклад, переглянути ту чи іншу книжку, щоб поліпшити настрій). Такій дитині слід поставити 5 балів.

Приклад на 2 бали: Олексій віддає перевагу одноліткам, намагається обмежити контакти з дорослими й уникає їх.

24. Демонструє толерантність до людей, які відрізняються від неї/ нього (за статтю, кольором шкіри, фізичними особливостями тощо)

Дитина може виявити знання відмінностей, робити судження та ставити питання стосовно відмінностей, проте все ж таки демонструвати толерантність. Прийняття відмінностей означає, що судження стосовно інших, якщо їх висловлено, базуються на фактичних характеристиках (дружба або її відсутність, спільні інтереси або їх відсутність), а не на припущеннях, які базуються на зовнішності.

Приклад на 2 бали: Тамара не захотіла гратися з дитиною, яка має фізичні вади, але прийняла її в колективній грі, в якій брав участь вихователь.

МОВА/СПІЛКУВАННЯ

ПРИМІТКА: всі пункти, пов'язані з мовою, слід оцінювати, коли дитина розмовляє рідною мовою із слухачем, котрий нею також володіє (в тому числі мовою жестів), якщо дитина ще не дуже вільно володіє та не почувається комфортно зі своєю другою мовою.

25. Вільно спілкується в паузах між прийомом їжі за столом

Оцінювати ці навички найкраще в паузах між прийомом їжі, коли 4 – 6 дітей перебувають за столом у спокійній неофіційній атмосфері. В цей момент можна оцінити здатність дитини спілкуватися соціально. Наприклад, вихователь може запитати дітей про їхні улюблені страви під час обіду, і діти радо поділяться своїми думками та відреагують на точку зору інших. Ірина: «Я люблю сосиски, особливо, коли їх їсти надворі». Дмитрик: «А мені подобаються лише смажені сосиски, змащені кетчупом». Дитина, яка звичайно залюбки бере участь в обговоренні у такий час і чий відповіді є логічними та базуються на тому, що вже сказали інші, може отримати 5 балів.

Приклад на 2 бали: Світлана бере участь у групових обговореннях тільки тоді, коли в неї гарний настрій, проте якщо вона засмучена або сердита (що з нею буває доволі часто), вона мовчить.

26. Розповідає про те, що з ним відбувалося, у логічній послідовності

Цей пункт оцінює здатність дитини використовувати мову для відображення здатності логічно викладати ті чи інші події. Наприклад, дитина, котра може описати принаймні 5 подій походу у часові послідовності або розповісти по порядку п'ять епізодів з улюбленої книжки казок, може отримати 5 балів.

Приклад на 2 бали: Женя розповів лише про три події підряд після сімейного походу на свято з феєрверком. Більше подій він міг описати лише з підказами вихователя.

27. Полюбляє розповідати дитячі віршики-лічилки та співати пісень

Цей пункт оцінює те, чи вміє дитина використовувати мову ритмічно у співах або декламації.

Дитина, яка вільно декламує віршики-лічилки, співає в процесі якоїсь дії (катання на велосипеді тощо) може отримати 5 балів.

Приклад на 2 бали: Маша слухає пісеньки й віршики, але сама співає лише тоді, коли грається з ляльками вдома.

28. Спілкується таким чином, що його/її розуміють інші

Цим пунктом оцінюється здатність дитини донести свою думку до того, з ким вона спілкується. Якщо звичайно дитину добре розуміють однолітки й дорослі, навіть якщо словниковий запас її обмежений або артикуляція невиразна, вона отримає 5 балів.

Приклад на 2 бали: Мишко «ковтає слова», чим доволі часто ускладнює розуміння, що доволі часто ускладнює розуміння того, що він хоче сказати.

Або:

Ліза говорить дуже невиразно й тихо. Іноді важко розрізнити слова і її регулярно просять повторити те, що вона сказала.

29. Відповідає і реагує на сказане

Цей пункт оцінює здатність сприймати сказане. Дитина, яка повсякчас демонструє, що вона розуміє, що їй говорять, чи то словесно, чи просто кивком голови, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Катруся зазвичай відвертається і не відповідає, коли звертаються безпосередньо до неї в присутності інших. Її поведінка змінюється лише в спілкування сам на сам.

30. Починає і підтримує розмову

Подібно до пункту 28, цей пункт оцінює соціальну мову, але у ситуаціях сам на сам. Дитина, яка здатна обопільну розмову протягом кількох отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Оксана, запитавши ровесницю: «Куди ти йдеш», «Чому ти так зробила?», почувши відповідь, зразу йде, заклопотана своїми справами.

САМОСТІЙНІСТЬ

31. Дитина сама стежить за власною гігієною – мие руки, чистить зуби, акуратно одягається

Дитина, яка робить це постійно й ретельно без чієїсь допомоги чи нагадувань, дбає про свій зовнішній вигляд та чистоту має отримати 5 балів. *З певною засторогою робить висновки стосовно „дбає про свій зовнішній вигляд”, враховуйте дитяче, а не ваше сприйняття зовнішнього вигляду (наприклад, якась деталь в одязі може бути проявом намагання наслідувати стиль старшого брата або сестри). Беріть до уваги культурні та соціально-економічні особливості сім'ї, в якій виховується дитина.*

Приклад на 2 бали: Тарас потребує допомоги в одяганні. Йому слід постійно нагадувати про те, що потрібно помити руки після туалету.

32. Хочє сама допомогти й пишається допомогою

Спостерігайте, як дитина дає раду з одяганням, роздяганням, користуванням туалетом тощо. Ось приклади: Розі важко застібнути тугенький гудзик, спершу вона відмовляється від запропонованої допомоги і нарешті просить про неї лише тоді, коли зусилля впродовж кількох хвилин не дали результату; Яна уважно спостерігає, як їй зав'язують шнурки на взутті й просить показати, як це робиться. Дитина, яка регулярно демонструє таку поведінку й рідко звертається по допомогу, коли вона не дуже потрібна, отримує 5 балів. У цьому пункті слід відзначити схильність дитини впоратися зі своїми проблемами і відчувати гордість за те, що їй самостійно вдалося це зробити.

Приклад на 2 бали: Марина не дуже переймається тим, що у неї не застебнута курточка. Не впоравшись сама, вона зазвичай звертається по допомогу.

33. Дбає про власну безпеку на ігровому майданчику, у класі, під час виїздів за місто

Дитина, яка розуміє як убезпечити інших і не наразитися на небезпеку самій та відповідно поводить, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Люді необхідно постійно нагадувати, щоб вона не бігала стрімголов у коридорі й не відлучалася від групи під час занять.

МОТОРИКА

34. Полюбляє дії, які вимагають дрібної моторики (малювання, ліплення, витинання, роботи з маніпуляторами тощо)

Цей пункт оцінює схильність дитини до діяльності, в якій застосовується дрібна

моторика, а не рівень умінь чи навичок. Дитина, яка самостійно вибирає мінімум три типи діяльності з дрібною моторикою упродовж п'яти днів та займається такою діяльністю чотири з п'яти днів, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Славко рідко вибирає ігри з дрібною моторикою (не більше двох разів на тиждень), він полюбляє тільки малювання і ліплення.

35. Швидко бігає, плигає, стрибає на одній нозі, їздить на велосипеді без частих падінь або втрати рівноваги

Спостерігайте такі вміння під час гуляння на вулиці або під час занять у спортзалі. Не примушуйте дітей робити щось спеціально. Біг з перешкодами може бути ефективним способом поспостерігати, як діти дають ради різним завданнями. Подолання всіх перешкод – оцінка 5 балів.

Приклад на 2 бали: Ліда бігає незграбно і боїться висоти.

36. Охоче проявляє свою власну силу і вправність (велика і дрібна моторика)

Наприклад, дитина робить кілька спроб перетнути на руках по всій довжині горизонтальну драбину; вилазить на самий верх снаряду для лазіння на вулиці, хоча й робить це з страхом; нанизує на нитку малесенькі намистинки для намиста, хоча така робота вимагає зосередженості й уваги до деталей. Це робиться з бажанням, без примусу, тиску чи винагороди. Якщо дитина перевіряє свої сили тільки у дрібній або тільки у великій моториці, вона отримує три бали. Зазначте це у коментарях/прикладах. Дитина, яка випробує свої сили щонайменше у двох видах дрібної та мінімум двох видах великої моторики, має отримати 5 балів (навіть якщо ви спостерігали такий приклад тільки один раз).

Приклад на 2 бали: Аліна уникає більшості видів діяльності з дрібною моторикою і дуже обережно й боязко поводить себе на ігровому майданчику.

НАХИЛИ

Бере участь й отримує задоволення від творчої діяльності та самовираження, як у пунктах 37 – 41. *Оцінюється позитивна схильність дитини до такої діяльності, а не рівень її вміння. Позитив може визначатися на прохання дитини стосовно певної діяльності («Коли ми знову гратимемо у ролях казку?»), бажанню брати участь, кількості часу, витраченого на ту чи іншу діяльність, виразу обличчя в процесі діяльності (усміхнене, дуже уважне тощо).*

37. Творче вирішення проблем

Наприклад, дитина, яка спробувала багато способів збалансувати блоки при будівництві вежі, генерує унікальне та задовільне вирішення конфлікту через переговори, визначає спосіб, яким може вилізти на високу конструкцію на майданчику, пропонує зміни у сценарії постановки, щоб включити в неї ще одну дитину. Дитина, якій приємно вирішувати якісь проблеми принаймні один раз на тиждень (вона це робить добровільно та спонтанно), отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Мишко займатиметься розв'язанням проблем з головоломками, тільки якщо вихователь сидітиме поряд і розмовлятиме з ним весь час.

38. Творчість

Дитина, яка обирає принаймні три види творчої діяльності (малювання на мольберті, створення колажу, малювання маркерами папері тощо) і займається цим мінімум по 5 хвилин три дні поспіль, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Ліда рідко вибирає собі творчу діяльність, вона віддає перевагу конструюванню або інсценівкам. Лише інколи може помалювати на мольберті кілька хвилин.

39. Інсценівки

Дитина, яка обирає для себе гру і постановки за сценаріями, написаними самими дітьми або з допомогою вихователя (інсценівки відомих казок) і бере в них активну участь мінімум двічі впродовж чотирьох днів, має отримати 5 балів.

Приклад на 2 бали: Ніна братиме участь в інсценівці лише за умови, що там гратимуть кілька дітей, з якими вона почувається комфортно.

40. Рух

Коли пропонується творча рухова діяльність (наприклад, довільний танець з шарфами під магнітофон), дитина, яка завжди або майже завжди бере участь в цьому, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Устиму подобається спостерігати, коли хтось танцює, і якщо він бачить, що ніхто на нього не дивиться, танцює сам.

41. Музика

Дитина, яка з ентузіазмом співає під час групових співів і радо бере участь у творчих заняттях ритмікою, демонструє інші ознаки захоплення музикою, має отримати 5 балів.

Приклад на 2 бали: Іда сидить тихенько під час групових співів і звичайно не співає. Інколи лише ритмічно рухає руками.

42. Демонструє цікавість

Серед іншого, це можна оцінити й таким чином: допитлива, любить досліджувати, побачивши щось уперше або щось унікальне, виказує велику зацікавленість, уважно слухаючи або дивлячись, захоплюється новими речами, словами чи ідеями.

Дитині, яка робить щось із вищезазначеного, слід поставити 5 балів.

Приклад на 2 бали: коли до кімнати вперше принесли хом'яка, Марко виявив мало зацікавленості. Він віддав перевагу грі зі знайомими іграшками та обладнанням.

43. Бере участь у нових типах діяльності

Коли вводиться якась нова для дитини дія, особливо якщо вона полягає у чомусь незвичайному (робити відбитки босих ніжок, вмочених у фарбу, взяти в руки кролика, робити відбитки у вигляді тварин тощо), дитина, яка залюбки бере у цьому участь майже весь час, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Соню треба активно підбадьорювати і вмовляти, аби вона спробувала щось нове.

44. Любить ризикувати, але зважає на власну безпеку та безпеку інших

Наприклад, залазить драбиною на гірку, міцно тримаючись за поручні, просить вихователя стати внизу і стрибає з виступу висотою 90 см, але пересвідчившись спочатку, що мат лежить правильно; з'їжджає з гори на санчатах, переконавшись спочатку, що внизу нікого немає. Дитина, яка майже завжди дотримується правил безпеки, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Данилко полюбляє їздити на своєму триколісному велосипеді дуже швидко, незважаючи на власну безпеку та безпеку інших. Він стає обережнішим, якщо йому завчасно нагадати про це.

КОГНІТИВНЕ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ

45. Ставить запитання: «Як, чому, де, коли, хто?» дорослим та дітям

Дитячі запитання на кшталт: «Що означає це слово?», «Що означає цей знак?», «Коли ми поїдемо за місто?», «Як гратися у цю гру?», «Чому ми чистимо зуби?», «Хто той чоловік?», «Чому його шкіра такого кольору?» — як основний спосіб пізнання дитиною світу і свого місця в ньому. Дитина, яка часто ставить запитання, уважно слухаючи відповіді, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Люда рідко цікавиться чимось, вона більше спостерігає та слухає.

46. Відповідально підходить до виконання завдання, не каже: «Не можу»

Припускаємо, що завдання не є дуже складними або важкими для дитини, проте потребують певних зусиль, як, наприклад, приготування їжі за мальованим рецептом, подолання навчальної смуги перешкод або наливання молока з глечика. Дитина, можливо і не виконає завдання самостійно (особливо дитина з функціональними обмеженнями), проте вірить у те, що здатна вирішити проблему. Діти, які не мають такої впевненості, часто уникатимуть складної діяльності, відмовлятимуться брати в ній участь або говоритимуть: «Я не можу», навіть не спробувавши. Дитина, яка впевнено виконує більшість завдань, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: На нові завдання Максим дивиться із засторогою і виконує їх тільки тоді, якщо його активно підбадьорюватимуть.

47. Наполегливо виконує складне завдання, незважаючи на невдачі

Цей пункт оцінює здатність дитини застосовувати навички вирішення проблем (скоріше, ніж упевненість у таких навичках, оцінену у пункті 46). Для продовження виконання такої складної діяльності дитина повинна застосувати уміння вирішувати проблеми та оцінювати внутрішні або зовнішні ресурси. Зовнішні ресурси (вчителі, інші діти) оцінюються з погляду надання допомоги, а не задля виконання завдання замість дитини. Однієї наполегливості недостатньо, має застосовуватись кілька стратегій. Дитина, яка регулярно це робить, може отримати 5 балів.

Приклад на 2 бали: невдало спробувавши двічі зробити з кубиків пандус, Діма просить друга зробити це за нього.

48. Під час довільної гри обирає собі вид діяльності й займається нею упродовж 10 і більше хвилин

Це нове вміння для багатьох трирічних та деяких чотирирічних дітей. Важливі вміння розв'язання проблем демонструються тоді, коли дитина може вибрати собі заняття з великої кількості інших і займатися ним протягом певного часу. Дитина, яка регулярно це робить, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Микита має схильність ходити з місця на місце й одночасно робити кілька різних справ, поки йому не допоможуть довести розпочате до кінця.

49. Демонструє винахідливість, коли стикається з проблемами або перешкодами – може генерувати кілька вирішень/альтернатив, коли ставлять запитання на кшталт: «Що ще ти можеш зробити?»

Цей пункт оцінює навички словесного вирішення проблем у діалозі. Наприклад, якщо двоє дітей хочуть кататися на одному триколісному велосипеді і ви запитуєте обох, як вони збираються вирішити цю проблему, дитина може сформулювати мінімум три пропозиції. Вони не мають обов'язково бути «гарними», такими, що приведуть до успішного вирішення. Важливо, що дитина здатна їх генерувати та висловлювати. Оцінка — 5 балів.

Приклад на 2 бали: Віра зазвичай може запропонувати лише одне рішення.

КОГНІТИВНА МАТЕМАТИКА

Як зазначалося при оцінці, за цими пунктами бали виставляються на підставі рівня вміння або складності. Хоча у вказівках стосовно виставлення балів за пунктами 50 — 54 не йдеться про обсяг допомоги, врахуйте це під час виставлення балів, як і за всіма іншими пунктами. Не беріть до уваги вік дитини під час оцінювання в балах, як було вказано у попередніх версіях оцінювання.

Приклади в дужках у формі для оцінки використовуються тільки для того, щоб пояснити, що саме маєтись на увазі під доббором, моделюванням тощо, їх не слід застосовувати як критерій для виставлення балів. Оцінювати можна, спостерігаючи, як дитина складає предмети по полицях, підраховуючи, скільки разів вона проїхала по колу, накривала стіл для обіду, гралася в прості ігри або робила інші повсякденні справи.

50. Добирає однакове (тобто, червоні машинки до червоної коробки)

Дитина, яка може послідовно добирати речі принаймні трьома різними способами (за кольором, формою, малюнком) і може добирати предмети у грі на запам'ятовування або звуки до відповідних малюнків у лото, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Олекса може вкладати кольорові олівці до відповідних коробок на полиці (шість кольорів), проте потребує допомоги з іншими видами добору. Не розуміє зразу, як добирати пов'язані між собою предмети, приміром, м'ячі до ракеток або шкарпетки до черевиків.

51. Сортує (тобто відокремлює червоні машинки від блакитних)

Дитина, яка може послідовно добирати за трьома ознаками з набору предметів з

двома прикметами для кожної ознаки та/або добирати за двома ознаками з набору предметів з трьома прикметами на кожну ознаку, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Каріна може відсортувати фішки з ведмедиком за кольором або розміром, але не може відсортувати їх за більше ніж однією ознакою, навіть якщо їй допомагають.

52. Розкладає по порядку (тобто розставляє машинки в ряд від більшої до меншої)

Дитина, яка здатна розташувати по порядку п'ять або більше предметів у щонайменше трьох різних варіантах (приміром, 5 зернин за розміром, 5 камінців за вагою, 5 листків за кольором від темнішого до світлішого), отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Леонід може розташувати за розміром машинки від найбільшої до найменшої, але не може відсортувати їх за вагою чи іншою ознакою.

53. Черговість розташування

Дитина, яка може створити набори з чотирьох предметів за трьома різними ознаками в кожному наборі, наприклад, аббв, аббв або абва, абва, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Борис може створити набір лише з двох одиниць — зелена намистина, червона намистина, зелена намистина, червона намистина.

54. Визначає кількість

Багато маленьких дітей визначають кількість, використовуючи відповідність один-один. Наприклад, коли дитина роздає крекери групі з трьох дітей за сусіднім столиком, вона візьме один пакет та дасть його одній дитині, візьме другий і дасть другій і так далі. Дитина, яка здатна згрупувати до трьох (взяти три пачки крекерів зразу аби дати трьом дітям за сусіднім столиком) і може порахувати до 15 предметів, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Саша може полічити до трьох, перш ніж збитися. Лічить до восьми, коли вихователь показує йому предмет і личить разом. Встановлює відповідність один-один.

КОГНІТИВНА ПИСЕМНІСТЬ

Так само, як і з пунктами стосовно мови, ці пункти слід оцінювати на предмет друкованих літер та казок рідною мовою дитини.

55. Під час читання казок дослуховує казку до кінця.

Казка має відповідати віку дитини за обсягом і змістом. Дитина, яка завжди дослуховує казку до кінця, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Марина інколи слухає коротку казку після обіду. Слухатиме довше, якщо сидітиме на колінах у дорослого.

56. Просить, щоб їй почитали

Цей пункт оцінюється не під час спеціально виділеного часу для «читання книжок», а тоді, коли дитина сама, на власне бажання, бере книжку і просить дорослого почитати їй. Це може відбуватися у вільний час або під час зміни виду діяль-

ності. Цікавість до викладеного у книзі змісту, ось що оцінюється. Дитина, яка чинить так мінімум один раз кожного дня, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Антон тільки один раз попросив, щоб йому почитали, проте починає цікавитися тим, коли книжки читають у „казковий час”. Інколи підходить, щоб послухати казку, яку читає дорослий.

57. Виявляє інтерес до друкованих видань – любить дивитися на книжки. Запитує, що означає той чи інший знак

Інші приклади: просить дорослого прочитати імена дітей у списку та слова на тенісках. Дитина, яка часто виявляє інтерес до будь-якого друкованого матеріалу отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Каріна шукає своє ім'я, але не виявляє інтересу до надрукованих слів або книжок.

58. Розпізнає і називає друковані літери

Дитина, яка може розпізнати своє ім'я, коли його називають по літерах і може назвати три або більше звуків або літер, які вона бачить надрукованими, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Володя не може відрізнити своє ім'я від інших імен, які починаються з літери **В** при називанні по літерах. Він розпізнає і називає літеру **В**, але не розпізнає інші літери.

59. Читає власне ім'я на малюнках, табличках тощо

Дитина, яка може прочитати своє ім'я серед п'яти інших імен (наприклад, вибираючи свій малюнок з-поміж інших на полиці) і може прочитати мінімум два часто вживаних слова, коли побачить їх у звичному оточенні, або назви улюблених книжок, отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Марійка може впізнати своє ім'я тільки з допомогою вихователя («Твоє ім'я починається з «М», пошукай «М»). Не вміє розрізняти знаки/літери.

60. Пише, малює, вдаючи, що робить це по-справжньому

Цей пункт оцінює бажання дитини імітувати вміння писати, яке вона бачить у дорослих, та здатність дитини щось представити. У багатьох трирічних та чотирирічних дітей здатність щось удавати тільки народжується. Приклад імітації також можна побачити тоді, коли дитина використовує глину для того, щоб виліпити тварину чи якийсь предмет. Дитина, яка робить і те, й інше (імітує писання та малює або будує), отримує 5 балів.

Приклад на 2 бали: Христина не імітує писання, інколи зображує подобу людей на своїх малюнках.

2.2. Закладення терапевтичних цілей в ігрову діяльність (за матеріалами організації *Relief Nursery*)

СИМВОЛІЧНА ГРА

Про що треба пам'ятати, закладаючи терапевтичні цілі в символічну гру?

1. Організуйте такі ігрові ситуації, що стосуються реалій життя дитини.
2. Пам'ятайте, що всі діти, залучені до гри, мають почуватися в безпеці.

Ціль: За підтримки дорослого Максим ділитиметься своїми враженнями тричі на день.

Діяльність: Вихователь підготує «мобільні телефони», щоб спонукати Максима поділитися своїми страхами, пов'язаними зі страшною телефонною розмовою, яку він почув.

Підтримка: Вихователь впродовж цієї гри підтримує та підбадьорює хлопчика, а також стежить за реакцією інших дітей.

Ціль: За підтримки дорослого Ніна охоче гратиметься ляльками двічі на день.

Діяльність: Вихователь моделюватиме взаємодію з ляльками, встановлюючи необхідні межі, роздасть маленькі фігурки, ляльки та іграшкові будиночки для занять і гри з кубиками.

Підтримка: Вихователь спонукатиме до гри за допомогою підтримки, моделювання та заохочення.

Ціль: В ігровій ситуації Сашко поскаржиться на те, що в нього щось болить і йому потрібне співчуття.

Діяльність: Створіть «кабінет лікаря» у куточку драматичної гри, де будуть ляльки, перев'язувальний матеріал та інші лікувальні речі.

Підтримка: Дорослий почне гру за сценарієм «травми» та моделюватиме звернення за допомогою.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Використовуйте різні форми репрезентації — танець, рух, спів, предмети — щодня. А також використовуйте інші способи й для самовираження, що можуть виникати спонтанно!

Ціль: За допомогою дорослого Оксана після від'їзду матері братиме участь у діяльності, спрямованій на пристосування до змін.

Діяльність: У дітей мають бути ручки, папір тощо, щоб «писати» листи батькам.

Підтримка: Вихователь запитує дитину, чи не хотіла б вона «написати» батькам листа або намалювати малюнок. Почуття дитини вихователь може записувати із її слів.

Ціль: Соня братиме участь у взаємодії з дорослим віч-на-віч.

Діяльність: Вихователь розпочне танцювати у парі з Сонею.

Підтримка: Це має статися невимушено, коли залунає музика у великій кімнаті для фізичних занять.

Підтримуйте побачене та сказане дітьми.

Ціль: **За допомогою дорослого Антон переходитиме від однієї діяльності до іншої за допомогою певного засобу, який спонукатиме до дії.**

Діяльність: Допоможіть матері/батькові та дитині обрати засіб, який спонукатиме до дії, скажімо, фотографію матері. Складіть з дитиною та матір'ю/батьком розпорядок дня та розмістіть його в кімнаті для занять.

Підтримка: Вихователь спостерігатиме, чи потрібен дитині той чи інший засіб, та пропонуватиме його, якщо необхідно.

Ціль: **Світлана говоритиме про свої відчуття стосовно виховательки, яка пішла.**

Діяльність: Зробіть альбом з фотографіями виховательки та дитини під час занять і покладіть його на видному місці, щоб дитина могла її розглядати.

Підтримка: Вихователь чуйно ставитиметься до бажання дитини переглянути альбом і спонукатиме дитину до обговорення її вражень від побаченого.

На терапевтичних заняттях книжки використовуються для того, щоб уявити почуття та відчуття дітей.

Є книжки на делікатні теми — про смерть, розлучення, жорстокість, які можна розглянути разом з дітьми віч-на-віч або в малих групах.

Ціль: **За допомогою дорослого Надійка говоритиме про від'їзд своєї мами раз на день.**

Діяльність: Вихователь читатиме книжку удвох із Надійкою і говоритиме з нею про те, що вона відчуває після від'їзду її матері.

Підтримка: Вихователь порозмовляє з батьком і заохотить його до спокійного обговорення цієї ситуації.

ТРАНСФОРМАЦІЯ

- Види діяльності та матеріали для трансформації можна змінювати, використовуючи воду, іграшкове тісто та пісок.
- Модифікувати інші трансформаційні матеріали, наприклад, кубики.

Ціль: **За допомогою дорослого Василько пізнаватиме тактильні відчуття двічі на день по 5 хвилин.**

Діяльність: Змішування різних інгредієнтів, які мають різні запахи та будову, — таких, як борошно, мелена кава, вівсяна крупа тощо.

Підтримка: Вихователь заохочуватиме інших дітей до гри з моделювання матеріалів, залучаючи Василька.

Ціль: **За допомоги дорослого Роман займатиметься такою діяльністю, результат якої він може контролювати тричі на день.**

Діяльність: На сенсорному столі вихователь викладає лотки від яєць та пенопластові шматочки у формі арахісових стручків.

Підтримка: Вихователь запитує у Романа: «Як, на твою думку, можна гратися цими матеріалами?»

Ціль: **За допомогою дорослого Сашка залучать до спільної гри один раз на день.**

Діяльність: Великі кубики виносять на майданчик для гри.

Підтримка: Вихователь запитує у дітей, чи знають вони, як побудувати стіну, і стежить за тим, щоб діти не відволікались від гри.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Матеріали, що допомагають експериментувати з причиною та наслідком, також мають терапевтичний ефект.

Ціль: **За допомогою дорослого Ганнуса долучиться до асоціативної гри один раз на день.**

Діяльність: Гірки, машинки, м'ячі, липка стрічка складені біля стіни.

Підтримка: Вихователь запрошує Ганнусю до гри з матеріалами тоді, коли інша дитина вже грається. Вихователь перебуває поблизу і контролює обопільну гру.

Іноді діти, які потрапляли в стресові ситуації, слабо контролюють свою поведінку і почуваються безпомічними. Заохочуйте дітей відповідно до їхнього рівня розвитку самостійно народжувати власні ідеї та усвідомлювати пов'язані з ними можливості.

Організація різних видів діяльності дітей у груповій та індивідуальній роботі передбачає створення і забезпечення їх відповідними матеріалами та обладнанням, що має бути передбачено при оформленні групової кімнати та придбанні обладнання і матеріалів.

Розглянемо реквізити та обладнання, яке використовується під час приведення терапевтичних занять.

Матеріали та обладнання для символічної гри:

- реквізит та обладнання є відповідними до реалій життя дітей, при цьому слід пам'ятати безпеку всіх присутніх у класі дітей;
- деякі матеріали завжди є в наявності (ляльки/фігурки), а деякі знаходяться в групі лише тимчасово;
- матеріали та види діяльності обираються відповідно до певного моменту або за планом на додачу до інших видів діяльності та матеріалів, що відповідають до рівню розвитку дітей.

Репрезентативні матеріали та види діяльності:

- певні репрезентативні матеріали (папір, ручки тощо) завжди є в наявності, лежать на видному для дітей місці і відповідають рівню розвитку дітей;
- репрезентативні матеріали (фарби, пензлі тощо) щодня є в наявності та відповідають рівню розвитку дітей;
- можливості для інших форм репрезентації (танець, рух, пісня, гра на музичних інструментах) є щодня, заплановані та спонтанні;

- навчання грамоти є як запланованим, так і спонтанним відповідно до розвитку дитини, крім того, у дітей є можливості унаочнення способів передачі почуттів чи певних подій;
- на видному місці розташовані фотографії, що відображають відповідні відчуття та події в житті дітей;
- на видному місці розташовані книжки, якими можна користуватись і прочитати про відчуття та життєві події дітей;
- книжками на делікатні теми — такі, як смерть, розлучення, можна безперешкодно користуватись в індивідуальній та груповій роботі з дітьми.

Трансформаційні матеріали та види діяльності:

- матеріали, які можна трансформувати із застосуванням рідини, такі як вода, іграшкове тісто, глина тощо, завжди є в наявності й відповідають рівню розвитку дитини;
- матеріали, які можна трансформувати, змінюючи їх конструкцію, наприклад, кубики, маніпулятивні іграшки та ін., завжди є в наявності та відповідають рівню розвитку дитини;
- види діяльності, що передбачають залучення трансформаційних матеріалів, мають бути «відкритими» та керованими дитиною.

Причинно-наслідкові матеріали та види діяльності:

- матеріали та види діяльності, що дають дітям змогу експериментувати з причинно-наслідковим зв'язком (рампи, кут нахилу яких можна змінювати, м'ячі тощо);
- дорослі спонукають дітей прогнозувати, народжувати власні ідеї та бачити можливості їхнього втілення в життя.

2.3. Види діяльності та організація терапевтичного впливу (за матеріалами організації *Relief Nursery*)

Символічна гра		
Види діяльності для дітей молодшого віку	Дім у кошику	<p>Організація: Приготувати три-чотири невеликі (овальні, плетені) кошики, ковдри різної текстури (шовкові, вовняні, бавовняні) та сумочки різного розміру (як з'ясувалось, у цьому віці надзвичайно популярні прозорі сумочки). В окремий кошик покладіть різноманітні м'які іграшки. Поруч треба мати різні телефони.</p>
		<p>Діяльність: Попросіть дітей створити «домашню обстановку» у себе в кошику. Цей вид діяльності передбачає різні варіанти. Наприклад, дозвольте дитині покласти до свого кошика іграшковий посуд.</p>
		<p>Модифікація: Діти починають перевертати кошики. Вихователь дає їм іграшкові фігурки людей та тварин, які можна заховати у створених з кошиків «хатинках».</p>
	Дотик і відчуття	<p>Організація: У кімнаті мають бути килимки або ковдри різного кольору й будови.</p>
		<p>Діяльність: Дозвольте дітям «познайомитись» із різними текстурами на дотик.</p>
		<p>Модифікація: Діти виносять килимки надвір. Вчитель допомагає їм порівняти їх поверхню з травою, піском тощо.</p>
	Дім у коробці	<p>Організація: Іграшкові телефони, ковдри, велика коробка з вирізаним вікном або дверима. Для маленьких дітей потрібні ще стільчики та репрезентаційні матеріали.</p> <p>Діяльність: Дозвольте дітям облаштувати свій «дім».</p> <p>Модифікація: Діти можуть залучити до гри «іграшкове тісто». Вихователі приносять репрезентаційні матеріали і кладуть на спеціальний столик або виносять коробки та «тісто» на вулицю.</p>

Символічна гра

Дошкільнята	Дім у коробці	Організація: Потрібні коробки різного розміру, фотографії дому, м'які кубики, фотографії квартири, ковдри, подушки, валізи, іграшкові телефони, маркери, олівці, папір та липка стрічка.
		Діяльність: Попросіть дітей створити й оздобити свою домашню обстановку.
		Модифікація: Попросіть дітей створити свій домашній простір надворі за допомогою іграшкових будівельних матеріалів та великих ковдр.
	Труба	Організація: Трубки ПВХ (поліхлорвінілові), з'єднані разом у формі прямокутника. Тканини різної фактури, прищіпки та спеціальна липка стрічка.
		Діяльність: Дайте дітям зроблений з трубок прямокутник та матеріали для створення ними власного простору. Дозвольте їм використовувати для цього різноманітні речі.
		Модифікація: Діти сидять усередині прямокутника, слухаючи вихователів, які пропонують їм випробувати свої «дизайнерські» здібності із застосуванням різних матеріалів, поділитися своїми враженнями.
	Трубопровід	Організація: Трубки різного розміру, трубки ПВХ, коліщата й інші великі іграшкові деталі. Бажано мати спеціальну липку стрічку на випадок, якщо деталі не триматимуться.
		Діяльність: Дозвольте дітям будувати та створювати все, що їм хочеться.
		Модифікація: Дозвольте дітям виносити те, що вони побудували, надвір та створювати предмети великого розміру.

Репрезентаційні види діяльності		
Види діяльності для дітей молодшого віку	Сімейні справи	<p>Організація: Заздалегідь під час домашнього візиту зробіть кілька знімків сім'ї. Наклейте фотографії на великий аркуш паперу та зверху закрийте прозорою захисною плівкою. Приготуйте також маркери й олівці.</p>
		<p>Діяльність: Дайте дитині папір з наклеєними фотографіями її сім'ї і порадьте оздобити ділянки паперу навколо фотографій. Почепіть цей папір у кімнаті для занять, щоб це щодня тішило дитину. Дитина трохи старшого віку може описати зображення на фотографії, і вихователь повинен записати її слова.</p>
		<p>Модифікація: Повторіть те саме з фотографіями дітей, які зайняті якоюсь діяльністю на заняттях, щоб це нагадувало їм удома про школу.</p>
	Все про мене	<p>Організація: Зніміть на відеокамеру ігри дітей (якщо у вас немає відеокамери, повісьте велике дзеркало на стіну ігрової кімнати).</p>
		<p>Діяльність: Дозвольте дітям порозглядати себе.</p>
		<p>Модифікація: Розмістіть фото дітей та їхніх друзів на стіні.</p>
	Креативна смакота	<p>Організація: Заздалегідь приготуйте декілька різнокольорових пудингів. Разом з дітьми виберіть музику.</p>
		<p>Діяльність: Дозвольте дітям «вивчити» пудинги, слухаючи музику.</p>
		<p>Модифікація: Діти можуть захотіти розмазувати пудинг по стінах. Вихователь дає дітям мольберт для «малювання» пудингом.</p>

Репрезентаційні види діяльності

Діти, які вже навчилися ходити	<i>Привіт, це я</i>	<i>Організація:</i> Підготуйте магнітофон та чисту плівку. Запишіть дитячі голоси.
		<i>Діяльність:</i> Слухайте запис на плівці.
		<i>Модифікація:</i> Запишіть голос батьків/вихователів під час домашнього візиту. Прослухайте запис під час спільної зустрічі, попросіть дітей упізнати, кому належить голос. У вас мають бути фотографії тих осіб, кому належить голос, щоб можна було порівнювати.
	<i>Сліди</i>	<i>Організація:</i> Прикріпіть до підлоги великий аркуш паперу, навкруг нього покладіть рушники. Поставте невеличку миску з водою. Приготуйте різні кольорові фарби і пензлі.
		<i>Діяльність:</i> Дайте дітям можливість самим зафарбувати ступні своїх ніг пензликом або запитайте, чи хочуть вони, щоб ви їм допомогли. Попросіть дітей залишити сліди своїх ніг на папері, а потім вгадувати їх.
		<i>Модифікація:</i> Будьте готові до того, що діти захочуть погратися з фарбами й розмалювати інші частини тіла. Якщо це робиться влітку, то запропонуйте їм роздягнутися до трусиків.
Дошкільнята	<i>Все про мене</i>	<i>Організація:</i> Підготуйте фотографії для вклеювання в книжку, а також маркери та олівці.
		<i>Діяльність:</i> Попросіть дитину описати те, що вона робить на фотографії, і запишіть цю розповідь. Дозвольте дітям прикрасити книжечку з фотографіями на свій смак.
		<i>Модифікація:</i> Діти роблять книжечки з малюнками з журналів, розповідають свої історії, які дорослі записують.

Репрезентаційні види діяльності

Дошкільнята	Моя книжка	Організація: Приготуйте досить блокнотів так, щоб у кожної дитини був свій, а також маркери, скотч, ножиці, олівці, клей.
		Діяльність: Дайте дітям можливість розповідати вам про все, що підка- зує їм їхня творча уява, і робити замальовки. Це буде збірник їхніх художніх робіт і розповідей. Над ним можна працювати протягом року, а потім забрати його додому.
		Модифікація: Діти забирають блокноти додому і просять батьків записува- ти туди все, що стосується дітей протягом останнього часу. Давайте дітям додому олівці, для малювання.
	Привіт усім	Організація: Підготуйте магнітофон та чисту касету.
		Діяльність: Розповідаючи якусь історію, записуйте голоси. Запишіть надиктоване і створіть спільне оповідання.
		Модифікація: Магнітофон завжди має бути напхвату, якщо хтось розпові- дає якусь історію. Дозволяйте дітям записувати власні історії.

Трансформаційні види діяльності

Діти молодшого віку	Оригінальна забавка	Організація: Заздалегідь зробіть різнокольорові кубики льоду різного розміру (краще великі, щоб діти не могли взяти їх до рота). Заповніть водою спеціальний стіл для занять з водою. При- готуйте ложки, лопаточки, пляшечки з розприскувачами, наповнені теплою забарвленою водою. Покладіть навколо столу рушники.
		Діяльність: Дозвольте дітям погратися з водою і вкиньте у воду кубики льоду.
		Модифікація: Винесіть усі матеріали надвір, де є маленький басейн.

Трансформаційні види діяльності

Діти, які вже навчилися ходити	Оригінальна забавка	<p>Організація: Заздалегідь підготуйте теплу воду і кубики льоду, в контейнерах, з яких їх буде легко діставати дітям. Приготуйте ложки, лопаточки, пляшечки з розприскувачами, наповнені теплою забарвленою водою. Покладіть навколо столу рушники.</p> <p>Діяльність: Попросіть дітей змішати кубики льоду з водою і подивитися, що з того вийде.</p> <p>Модифікація: Діти смокчуть кубики льоду. Вихователі роздають льодяники на паличках та спеціальні кільця, які можна брати до рота.</p>
	Граємося з водою	<p>Організація: Спеціальний стіл для води, відра, лійки, чашки різного розміру у кошику біля столу для води, а також відро з ганчірками та рушниками.</p> <p>Діяльність: Дозвольте дітям поекспериментувати з матеріалами.</p> <p>Модифікація: Діти ллють воду на себе й витираються рушниками. Вихователі роздають маленькі ляльки і мило, діти миють ляльки і загортають у ковдри.</p>
	Драглиста іграшка	<p>Організація: Заздалегідь зробіть прозоре желе в контейнерах. Його має бути досить, щоб у кожної дитини був свій контейнер. Приготуйте палички з наконечником з губки та рідкі фарби. Для трохи старших діток приготуйте великі піпетки.</p> <p>Діяльність: Дайте дітям можливість поекспериментувати з матеріалами.</p> <p>Модифікація: Можна винести стіл надвір і дати дітям можливість подивитися, що буде, коли додати води.</p>
Дошкільнята	Оригінальна забавка	<p>Організація: Біля сенсорного столу прикріпіть великий аркуш білого паперу. Заповніть стіл водою і приготуйте відра з льодом. Приготуйте різноманітні засоби. Найкраще, коли ця діяльність відбувається близько до раковини, і діти самі можуть набирати воду в контейнери. Приготуйте пляшечки з розприскувачами, наповнені теплою забарвленою водою. Покладіть навколо столу рушники.</p>

Трансформаційні види діяльності

Дошкільнята		<p>Діяльність:</p> <p>Нехай діти роблять припущення про те, що відбуватиметься, і запишіть це на папері; попросіть їх поекспериментувати з матеріалами та додавати довільно лід/воду. У процесі цієї діяльності записуйте думки дітей та їхні висновки про експеримент.</p>
		<p>Модифікація:</p> <p>Поставте стіл для води надворі і подумайте, чи можуть вплинути на цю діяльність погодні умови.</p>
	Не печемо	<p>Організація:</p> <p>Приготуйте прозорі контейнери із сухими та рідкими інгредієнтами. Наприклад, борошно, вівсяну крупу, квасолю, воду та пудинг. Основне в тому, що матеріали повинні мати різну будову. Поставте контейнери на великий стіл поблизу порожнього сенсорного столу та деякі на стіл. Приготуйте різні ложки, товкачки для картоплі, лопаточки тощо. Візьміть кілька порожніх контейнерів. Обов'язково закрийте підлогу рушниками. Тримайте напохваті папір та маркер.</p>
		<p>Діяльність:</p> <p>Попросіть дітей висловити свої припущення про те, що відбуватиметься з інгредієнтами, якщо їх змішати. Нехай вони поекспериментують з матеріалами. Під час цієї діяльності записуйте коментарі дітей про різноманітні запахи, консистенцію.</p>
		<p>Модифікація:</p> <p>Якщо діти на вулиці, організуйте місце, де вони зможуть довільно змішувати природні матеріали, наприклад, глину, воду, листя, пісок.</p>
	Драглиста іграшка	<p>Організація:</p> <p>Закрийте сенсорний стіл білим папером. Зробіть великі шматки прозорого желе, підготуйте кілька піпеток та контейнерів з рідкими фарбами. Навкруг столу розкладіть рушники і з кожного боку поставте по великій мисці. У процесі цієї діяльності може бути дуже брудно, тому хтось з вихователів повинен допомагати дітям вимитись.</p>
		<p>Діяльність:</p> <p>Дайте дітям можливість поекспериментувати за допомогою піпеток, додаючи в шматки желе фарбу. Дозволяйте дітям досліджувати на дотик матеріали руками, ногами (в спеціальних мисках).</p>

Трансформаційні види діяльності

		<p>Модифікація:</p> <p>У процесі цієї діяльності може бути дуже брудно, тому краще винести сенсорний стіл надвір і дати дітям можливість перевірити, що буде, коли додати води. В кінці дня дітям бажано взяти участь у прибиранні столу.</p>
--	--	--

Причинно-наслідкова діяльність

Діти молодшого віку	Вгору-вниз	<p>Організація:</p> <p>Велика м'яка гірка, м'ячі та машинки різного розміру і твердості.</p>
		<p>Діяльність:</p> <p>Дайте дітям можливість поекспериментувати з м'ячами і машинками, спускаючи їх з гірки та піднімаючи їх вгору по гірці.</p>
		<p>Модифікація:</p> <p>Підготуйте гірки різного розміру. Якщо діти граються надворі, дозвольте їм поекспериментувати з різними предметами на дитячій гірці.</p>
Діти будь-якого віку	Творчість у посудині	<p>Організація:</p> <p>Підготуйте три-чотири великих посудини з ручками, одноразові тарілки, декілька маленьких м'ячиків різної пружності і фарби різних кольорів. Фарбу налийте у посудини, вкиньте туди м'ячі і дайте ложки, щоб їх витягати.</p>
		<p>Діяльність:</p> <p>Дайте дітям покрутити сковорідку (або не крутити) та створити якийсь образ.</p>
		<p>Модифікація:</p> <p>Дозвольте дитині класти м'ячі без тарілочок, якщо вона так хоче, або покласти кілька м'ячів до однієї посудини. Якщо дитина не наважується гратися з фарбою, дайте їй олівці або маркери. Якщо дитина хоче малювати пальчиками, не забороняйте, такий варіант допустимий.</p>

2.4. Підтримка почуттів дітей (за матеріалами організації *Relief Nursery*)

Приклади можливого реагування на складні ситуації під час занять із дітьми

Ситуація	Можливі причини	Приклади реагування
1. Трирічна дитина; беземоційна; спостерігає гру інших дітей, не беручи в ній участі; не любить торкатися липких речей або бруднитися.	Нестабільна атмосфера в сім'ї, є підзора на зловживання наркотиками; іноді мати/батько занадто контролює дитину і є надто нестриманою/нестриманим; іноді мати/батько взагалі ніяк не реагує на дитину.	Вихователь проговорює внутрішній стан дитини, наприклад: «Здається, тобі сподобалося б гратися з...» або «Іноді клей здається занадто липким»; створює таку ситуацію, щоб дитина і вихователь почали гратися разом, наприклад: «Давай занесемо тарілки на стіл. Ти допоможеш мені потримати одну тарілку?» або «Я зараз дуже швидко доторкнуся до клею своїм мізинчиком».
2. Дитина віком три з половиною роки, яка нормально розвивається, вміє гратися з однією дитиною, але інших з гри виключає; скаржиться виховательці, якщо інша дитина забирає в неї іграшку, і часто нюняє, коли хоче, щоб зробили так, як їй треба.	Старші брати й сестри часто ігнорують дитину, відмахуючись від неї; дитина своїм хниканням хоче привернути мамину увагу; мама звертає увагу лише на погану поведінку дітей, та її часто відволікають інші справи; мало можливостей погратися з однолітками, окрім занять.	Вихователь бере участь у грі з дитиною та іншими дітьми, допомагаючи створити додаткові ролі для всіх дітей, наприклад, потримати деталь конструктора, поставити машинку на певне місце; заохочує дитину висловитися про те, що вона відчуває, коли стикається з труднощами й не може поділитися іграшками; вихователь поступово виходить з гри у міру того, як дитина проявляє щораз більше соціальної компетентності.
3. Чотирирічна дитина, контактна й любить гратися з іншими дітьми; коли виникає конфлікт, нервується і тікає від інших дітей, іноді плаче.	Нещодавно була свідком насильства в сім'ї; мати, яка є жертвою насильства, не могла справлятися з батьківськими обов'язками; дорослі не вміють вирішувати ті чи інші конфлікти, надто часто карають дитину.	Вихователь скеровує дитину до спеціаліста для додаткової терапії грою; стежить за тим, як дитина грається з іншими, та полегшує вирішення проблем, коли виникає конфліктна ситуація, або попереджує таку ситуацію; для позитивного вирішення проблем спонукає до висловлення своїх почуттів; окрім допомоги у вирішенні проблеми, допомагає дитині знайти спокійний куточок/заняття, де можна деякий час перепочити; читає дітям книжки на тему насильства в сім'ї і відповідні почуття.
4. П'ятирічна дитина з іншими дітьми грається агресивно; часто розігрує сценки насильства.	Безконтрольно дивиться телепрограми та відеоігри зі сценами насильства.	Вихователь працює з батьками, пояснюючи вплив телебачення та інших мас-медіа на дітей, на заняттях багато часу приділяє знайомству з тілом; допомагає іншим дітям за допомогою слів захищати власний простір; моделює відповідні обмеження; допомагає дітям зіставляти вираз обличчя іншої дитини з її внутрішнім станом; планує різні активні види діяльності для дитини, що додадуть їй впевненості у власних силах.

5. Чотирирічна дитина зазвичай дуже захоплюється різноманітними видами діяльності та соціальним взаєминами, але припиняє гратися, щоб заспокоїти іншу засмучену чимось.	Дитину залишають удома, щоб вона доглядала за молодшими братами та сестрами тоді, коли батьки зайняті чимось іншим.	Вихователь стежить за тим, щоб чотирирічна дитина задовольнилася свої потреби у грі та самовираженні.
6. Дитина 4,5 років грається з дорослими більше, ніж з дітьми, і намагається сподобатись їм.	Є підозра на депресію у матері; єдина дитина; від неї очікують, що вона практично весь час спокійно гратиметься сама й робитиме хатню роботу за маму.	В перші хвилини заняття вихователь зосереджує увагу на дитині й допомагає їй підтримувати контакт з іншими дітьми; дає лише ті завдання, які передбачають залучення інших дітей, наприклад, принести разом із кимось таці з їжею.
7. П'ятирічна дитина часто ходить колами, не долучаючись ні до яких видів діяльності і не спостерігаючи гру інших.	Підозра на незадоволені фізичні потреби, такі, як сон та належне харчування.	Вихователь слідкує, щоб дитина, прийшовши на заняття, добре снідала та має можливість відпочити якийсь час у спокійному місці; проводить бесіду з батьками, щоб визначити, чи задовольняються потреби дитини та чи потрібна сім'ї в цьому підтримка.
8. Чотирирічна дитина з відставанням у розвитку дуже швидко зневірюється в своїх силах, коли не може підібрати слова, самовиразитись.	Забгато дивиться телебачення, а батьки не втручаються.	Вихователь зосереджує увагу на тому, щоб допомогти дитині використовувати слова через моделювання, підказки та заохочення; працює з батьками, щоб скоротити час перегляду телепередач, і натомість спільно займатись якимиись видами діяльності; допомагає батькам розвивати в дитині мовлення та вміння висловлювати свої почуття.
9. П'ятирічна дитина робить запас їжі на своїй тарілці, який не може з'їсти за один раз. Вона також збирає маленькі іграшки й ховає їх собі в кишені.	Була безпритульна кілька місяців і не мала можливості належним чином харчуватися; бракувало іграшок.	Вихователь стежить за тим, щоб дитина могла досхочу наїстися, й запевняє її, що їжі вистачить і надалі; збирає в рюкзачку іграшки, щоб дитина могла ними гратися і поза заняттями; усвідомлює страх дитини перед безпритульністю і заохочує її до висловлення своїх почуттів.

**ПАКЕТ ДОКУМЕНТАЦІЇ, РОЗРОБЛЕНИЙ
ДЛЯ ПРОГРАМИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ
ПОСЛУГ СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ РАНЬОГО
ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ
У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ**

Форма 1

ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ПРО СІМ'Ю ТА ДИТИНУ (ДІТЕЙ)

Місце проживання сім'ї*

Населений пункт _____

Назва вулиці _____ Номер будинку _____ Номер квартири _____

Коментарі щодо місцезнаходження сім'ї _____

Телефон _____

Батьки/партнери	Мати	Батько
Прізвище, ім'я, по батькові		
Рік народження		
Місце роботи		

Діти, які виховуються у сім'ї

	Ім'я	Вік (років)
1.		
2.		

Інші особи, які проживають у жилому приміщенні (якщо є)

Прізвище, ім'я, по батькові	Рік нар.	Ступінь родинних зв'язків

Дата початку роботи із сім'єю

День _____ Місяць _____ Рік _____

Діти, залучені до програми (ім'я дитини)

- _____
- _____

* Адреса постійного помешкання сім'ї, за якою здійснюються візити спеціалістів

Форма 1

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДИТИНУ*

Відомості про дитину

Прізвище Ім'я По батькові

Дата народження

День   Місяць   Рік

Вік дитини на момент проведення залучення до програми _____ (кількість повних років)

Діагнози дитини

	Діагноз	Рік установлення
1.		
2.		

Чи хворіла дитина **серйозними захворюваннями**, чи мала **травми**?

	Хвороба/травма	Рік	Залишкові явища
1.			
2.			

ОЦІНКА СТАНУ СІМ'Ї

Рівень **матеріального забезпечення** сім'ї:

1. Грошей не вистачає на елементарні потреби.
2. Грошей вистачає лише на харчування.
3. Є можливість придбати необхідні одяг і взуття.
4. Можливість придбати побутові речі (холодильник, телевізор, пральна машина).
5. Грошей вистачає на життя, проте неможливо зробити заощадження.
6. Інше: _____

Чи отримує сім'я державну **соціальну допомогу** (або отримувала найближчі 2 роки)?

1. Субсидії.
2. Соціальні виплати як малозабезпечена.
3. Матеріальну допомогу.
4. Гуманітарну допомогу.
5. Соціальний супровід як сім'я, що перебуває у складних життєвих умовах.
6. Інше: _____

Проблеми щодо **матеріального забезпечення** життя і розвитку дитини (дітей):

---

* На **кожну дитину** з сім'ї, яка відвідує центр, заповнюється окремий блок інформації

Форма 1

Житлові умови родини за місцем постійного проживання:

1. Водопостачання.
2. Газове опалення.
3. Пічне опалення.
4. Наявність електропостачання.
5. Вологість житла.
6. Інше: _____

Коментарі щодо житлових умов: _____
_____

Працевлаштування батьків (потреби): _____
_____
_____

Оцінка в цілому здоров'я сім'ї (нечасто хворіють, профілактика захворювань, діагнози):

1. Члени родини здорові, нечасто хворіють.
2. Є хронічні захворювання.
3. Психічні розлади (хто саме) _____
4. Проблеми опорно-рухового апарату (хто саме) _____
5. Інвалідність (хто саме) _____
6. Інше: _____

Віросповідання батьків: _____

Вплив релігійних поглядів батьків на поведінку і розвиток дитини:

_____
_____
_____

Чи існують у сім'ї правила та традиції, які діють у домашньому житті дитини (навички, поведінка, правила, дотримуватися яких батьки привчають дитину)?

1. Спільне святкування днів народження.
2. Прогулянки на природі.
3. Святкування релігійних свят.
4. Повага до старших членів родини.
5. Піклування дітей один про одного.
6. Інше: _____

Додаткова інформація про сім'ю: _____
_____
_____
_____

Дата завершення роботи з сім'єю

День

--	--

 Місяць

--	--

 Рік

--	--	--	--

Форма 2

ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ ТА ПОВЕДІНКИ ДИТИНИ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ

(заповнюється соціальними працівниками за результатами щоденних спостережень за дітьми, які відвідують центр)

Дитина _____

Місяць _____

Дата								
I. Прихід до центру								
1. Який вигляд має дитина?								
• Охайно вдягнена, чиста.								
• Має втомлений, хворий вигляд.								
• На тілі дитини синці та подряпини.								
2. Настрій дитини, коли вона приходить (або її приносять) до центру								
• Істерика.								
• Вередує, не хоче залишатися.								
• Приходить з бажанням.								
• Замкнутість.								
II. Перебування у центрі								
3. Стосунки з вихователями та волонтерами								
• Сторониться, недовірливе ставлення.								
• Спокійне, врівноважене ставлення								
• Слухняна, виконує всі прохання.								
4. Стосунки з іншими дітьми								
• Агресивна поведінка.								
• Спокійна, але ні з ким не спілкується.								
• Товаришує з однією дитиною.								
• Нормально грається з усіма дітьми.								
5. Як інші діти ставляться до дитини?								
• Не сприймають.								
• Сприймають позитивно.								

Форма 2

6. Що найбільше подобається дитині на заняттях?

• Гратися іграшками.								
• Розглядати книжки.								
• Гратися з іншими дітьми.								
• Активні ігри, спортивні вправи.								
• Малювати.								
• Гратися з дорослими.								

7. Стан дитини під час занять

• Пасивна, байдужа, уповільнена реакція.								
• Зосереджується на собі і власних думках.								
• Втомлюється, швидко виснажується.								
• Активно грається.								

III. Закінчення заняття

8. З яким настроєм дитина йде додому?

• З радістю покидає центр.								
• Спокійно йде додому, не виявляє емоцій.								
• Не хоче йти додому.								

Особливі зауваження*

Дата _____

---

* Робиться запис про особливу поведінку або стан дитини за результатами відвідання центру (якщо є потреба)

Форма 3

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПЛАН РОБОТИ З ДИТИНОЮ

Дитина _____

Дата проведення оцінки потреб дитини

День Місяць Рік

Сфери діяльності	Потреби дитини
1. Стосунки з дорослими та дітьми.	
2. Гра.	
3. Мова/спілкування.	
4. Самодогляд.	
5. Моторика.	
6. Розвиток.	
7. Уподобання.	
8. Самооцінка/самоусвідомлення	

Щоденник роботи з дитиною

Дата	Мета	Форми корекції

ДОМАШНІЙ ВІЗИТ

(заповнюється за результатами візитів у сім'ю)

Сім'я _____

Місяць _____

Дата									
1. Догляд									
Умови життєзабезпечення дитини									
• Дитина охайна, чиста									
• Одяг дитини відповідає порі року									
• Постіль дитини чиста, охайна									
• У кімнаті чисто, охайно									
Безпека дитини									
• Небезпечні речі недосяжні для дитини									
• Речі, якими дитина не має гратися, недосяжні									
2. Спілкування									
Спілкування батьків з дитиною									
• Батьки дослухаються до дитини.									
• Звертають увагу на вчинки дитини.									
• Спілкуються з дитиною.									
• Відповідають на запитання.									
Стиль спілкування									
• Розмовляють врівноважено, спокійно.									
• Звертаються лагідно, усміхаються.									
• Постійно повчають.									
• Звертаються роздратовано, сварять.									
3. Виховання									
Яким чином батьки привчають дитину слухатись?									
• Пояснення.									
• Принадажують обіцянками або речами.									

Форма 4

• Обґрунтовують необхідність вчинку.								
• Карають.								
• Сварять, лаються.								
• Інше.								
Як батьки реагують на прояви самостійності у дитини								
• Схвалюють, підтримують дитячі починання.								
• Не звертають увагу.								
• Усе роблять самі.								
• Карають, якщо дитина зробила щось самостійно.								
4. Налаштованість на зміни								
Як батьки реагують на домашні візити?								
• Налаштовані на співпрацю.								
• Сприймають як необхідність.								
• Проявляють незгоду, невдоволення.								
• Інше.								
Як батьки виконують поради спеціалістів?								
• Дослухаються, виконують усі рекомендації.								
• Періодично виявляють інтерес.								
• Ігнорують поради.								
• Інше.								

Особливі зауваження*

Дата _____

---

* Робиться запис про особливі зауваження за результатами візиту у сім'ю (якщо є потреба)

Форма 5

ПЛАН РОБОТИ З БАТЬКАМИ

Сім'я _____

Дата розробки плану

День

Місяць

Рік

Рівень батьківських умінь (перший місяць роботи)/Розвиток батьківських умінь

1. Догляд.	
2. Забезпечення безпеки.	
3. Спілкування.	
4. Виховання.	
5. Розвиток, гра.	
6. Навички самостійності.	
7. Дисциплінарні моменти.	
8. Налаштованість на зміни.	

Щоденник роботи з батьками

Дата	Мета	Форми роботи

Форма 6

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СІМ'Ю ТА ДИТИНУ

(періодична оцінка)

Проводиться соціальним працівником під час домашнього візиту спільно з батьками

Сім'я _____ (прізвище батьків).

Термін проведення оцінки:

Початок роботи з дитиною _____

Періодична оцінка _____ місяців роботи з сім'єю

Закінчення роботи _____

Дата проведення оцінки сім'ї і дитини:

День Місяць Рік

Термін проведення попередньої оцінки:

День Місяць Рік

ОЦІНКА СТАНУ СІМ'Ї

Загальна оцінка харчування сім'ї (можливість купувати якісні продукти, регулярне вживання різноманітної, поживної їжі, фруктів).

	Ні	Іноді	Часто	Майже завжди
Триразове харчування				
Гарячі страви				
М'ясні страви				
Крупи				
Картопля				
Макаронні вироби				
Овочі, фрукти				

Коментарі щодо харчування родини _____

_____

Форма 6

Функціонування сім'ї – досвід спілкування з членами сім'ї на поточний час.

	Ні	Іноді	Часто	Майже завжди
Активно долучається до проведення та обговорення домашніх візитів.				
Виявляє інтерес до порад та пропозицій, які надає візитер.				
Не відмінює візити.				
Телефонує до центру у разі потреби.				
Належним чином виконує обов'язки догляду за дитиною та по дому.				
Перебуває під соціальним супроводом.				
Окрім домашніх візитерів, отримує підтримку інших осіб.				

Коментарі щодо спілкування спеціалістів з родиною: _____

Характеристика сильних сторін батьків (на час проведення оцінки)

1. Оптимістичне сприйняття життя.
2. Почуття гумору.
3. Вміння переживати життєві негаразди.
4. Вміння стримувати власні негативні емоції за різних обставин.
5. Навички самостійного вирішення проблем.
6. Підтримка з боку чоловіка/ дружини (або партнера).
7. Підтримка з боку дорослих друзів або членів сім'ї.
8. Реалістичні особисті цілі (освіта, самовдосконалення, робота).
9. Зацікавленість у здобутті знань про розвиток дитини.
10. Розуміння та повага потреб дитини.
11. Позитивні емоційні стосунки з дитиною.
12. Інше: _____

Форма 6

Стосунки між батьками та дітьми

Оцінка того, як часто основний вихователь дитини в даний час спілкується і взаємодіє з дитиною.

	Ні	Іноді	Часто	Майже завжди
Радіє дитині та виражає теплоту й любов.				
Чутливо ставиться до почуттів, потреб та інтересів дитини.				
Адекватно реагує на поведінку, потреби дитини (не ігнорує, не відсторонюється).				
Коригує свою поведінку відповідно до темпераменту та потреб дитини.				
Взаємодіє з дитиною, веде діалог та грає в такі ігри, де потрібно щось робити по черзі.				
Заохочує і хвалить дитину за досягнення.				
Підтримує і стимулює самостійне виконання дитиною певних завдань.				

Коментарі щодо стосунків між батьками та дітьми в родині: _____

Стосунки між дитиною (дітьми) та іншими членами родини, що проживають спільно:

ОЦІНКА СТАНУ ДИТИНИ*

Дитина _____

ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИТИНИ

Умови проживання дитини

1. Дитина має окреме ліжко.
2. Є окреме місце для речей та іграшок.
3. Обладнане місце для ігор дитини.
4. Обладнане місце для занять.
5. Інше: _____

УМОВИ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИТИНИ

	Ні	Іноді	Часто	Майже завжди
Дитина охайна, чиста.				
Одяг дитини відповідає порі року.				
Постіль на ліжку дитини чиста, охайна.				
У жиллому приміщенні прибрано, охайно.				
Дотримання чистоти та порядку у дворі.				

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ

	Ні	Іноді	Часто	Майже завжди
Дотримання безпеки навколо будинку.				
Дотримання безпеки в будинку.				
Небезпечні предмети лежать недосяжно для дитини.				
Речі, якими дитина не повинна гратися, для неї недоступні.				

Коментарі щодо умов життєзабезпечення дитини: _____

* Форма заповнюється на кожну дитину окремо

Форма 6

ДОТРИМУВАННЯ РЕЖИМУ ДНЯ ДИТИНИ

	Ні	Іноді	Часто	Майже завжди
Вчасно вкладають спати.				
Дотримуються режиму годування.				
Є час на прогулянку з дитиною.				
Є час на ігри та розвиток дитини.				

Коментарі щодо дотримання режиму дня дитини: _____

_____

СТАН ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ

Зріст дитини

Вага дитини

Чи здорова дитина?

1. В основному здорова (не в тяжкій формі хворіла 1 раз за період оцінки).
2. Іноді хворіє (не в тяжкій формі хворіла двічі за період оцінки).
3. Часто хворіє (хворіла понад 4 рази за період оцінки).
4. Дуже часто хворіє (хворіла понад 6 разів за період оцінки).
5. Тяжко хворіє (постільний режим, не відвідує дитячих закладів).

Частота перевірки рівня здоров'я дитини.

1. Батьки періодично проводять профілактичні медичні огляди.
2. У випадку захворювання, завжди звертаються до лікаря.
3. Звернення до лікаря лише при важкому перебігу захворювання.
4. Здебільшого лікування проводиться без звернення до лікаря.
5. Інше: _____

Чи проходить дитина щеплення відповідно до віку?

1. Так.
2. Ні.

Коментарі щодо стану здоров'я дитини: _____

_____

СІМ'Я ТА КОЛО СПІЛКУВАННЯ ДИТИНИ

Хто із членів сім'ї є основним вихователем* дитини?

Наскільки узгоджено дорослі члени сім'ї здійснюють виховний вплив на дитину?

1. Цілком узгоджено.
2. Частково доходять згоди.
3. Кожний дорослий діє відповідно до свого бачення.
4. Інше: _____

Яким чином батьки (основний вихователь) проводять час з дитиною?

1. Граються в ігри.
2. Читають книжки.
3. Разом дивляться телевізор.
4. Розмовляють.
5. Інше: _____

Яким чином батьки карають дитину за провину?

1. Не розмовляють.
2. Лаються, кричать.
3. Ставлять у куток.
4. Діють ляпаса.
5. Б'ють лозиною, ременем.
6. Закривають у темному приміщенні.
7. Не дозволяють займатися улюбленими справами.
8. Інше: _____

	Ніколи	Іноді	Як правило	Завжди
Чи хвалять батьки дитину?				
Чи проявляють члени сім'ї свою прихильність до дитини жестами або ласкою?				

Охарактеризувати рівень стосунків дитини з членами сім'ї.

1. Дуже тісні (з ким саме) _____
2. Близькі (з ким саме) _____
3. Незадовільні (з ким саме) _____

* Основний вихователь — особа, яка здійснює постійний нагляд і піклується за дитину.

Форма 6

ПОВЕДІНКА ТА РОЗВИТОК ДИТИНИ

Наскільки успішно розвивається дитина?

1. Дитина розвивається відповідно до вікових норм.
2. Має відставання у розвитку, які піддаються корекції.
3. Є причини для занепокоєння щодо розвитку дитини.
4. Інше: _____

Чи вміє дитина самостійно обслуговувати себе?

1. Самостійно прибирає за собою.
2. Допомогає прибирати дорослим.
3. Самостійно вдягається.
4. Вдягається за допомогою дорослих.
5. Самостійно їсть.
6. Інше: _____

Чи є у дитини:

1. Іграшки?
2. Ігри, що розвивають?
3. Спортивне знаряддя?
4. Книжки?
5. Олівці/фарби?
6. Інше: _____

	Рідко	Іноді	Як правило	Завжди
Наскільки вільно дитина може спілкуватися з оточенням поза сім'єю (однолітки, сусіди).				
Чи може дитина стримувати свої емоції та поведінку (вдома, на вулиці)?				

Чи може дитина назвати своє ім'я, сказати, скільки їй років. Рівень самоусвідомлення дитини.

У яких відах діяльності дитина досягла успіхів на час оцінки? _____

Форма 6

ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДИТИНИ

ПОВЕДІНКА ТА ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ДИТИНИ

	Ніколи	Іноді	Як правило	Завжди
1. Поведінка спокійна, врівноважена.				
2. Поводиться терпляче, не вимагає до себе особливої уваги.				
3. Гарно їсть, не переїдає.				
4. Швидко засинає.				
5. Охайна, не забруднюється.				
6. Весела, життєрадісна.				
7. Не псує речі.				

Особливості поведінки дитини: _____

СТОСУНКИ ДИТИНИ З ІНШИМИ ЛЮДЬМИ

	Ніколи	Іноді	Як правило	Завжди
1. Довіряє дорослим, ділиться з ними своїми думками.				
2. Звертається до дорослих, коли потребує підтримки.				
3. Радіє, коли батьки ласкаві з нею.				
4. Слухається дорослих, слухняна вдома, на вулиці.				
5. Втішає засмучених дітей.				
6. Легко знаходить друзів, спілкується з дітьми.				
7. Дозволяє іншим брати участь у своїх розвагах.				

Особливості спілкування дитини з дорослими та дітьми: _____

Форма 6

УМІННЯ ЗОСЕРЕДЖУВАТИСЯ

	Ніколи	Іноді	Як правило	Завжди
1. Зосереджується легко і за будь-яких обставин, швидко переключається від виконання одного завдання до іншого.				
2. Діє спокійно, думає, перш ніж щось зробити.				
3. Може зосереджуватися на виконанні одного завдання.				

Особливості діяльності дитини: _____

_____

НЕСПОКІЙ ТА СТРАХИ

	Завжди	Як правило	Іноді	Ніколи
1. Боїться конкретних речей або ситуацій (відкритий простір, дорога до школи, самотність тощо).				
2. Навмисно робить собі боляче (чешеться, б'ється головою інше).				
3. Виявляє підвищений сексуальний інтерес, неприродний для віку.				
4. Підвищений інтерес до свого здоров'я.				

Особливості прояву неспокою та страхів: _____

_____

Хто проводив оцінку

Вихователь

(Прізвище)

(Підпис)

Батьки

(Прізвище)

(Підпис)

ФАКТОРИ РИЗИКУ СІМ'Ї

(початкова та заключна оцінка)

Проводиться за результатами роботи з дитиною, візитами у сім'ю,
попередньої інформації про сім'ю та дитину

Сім'я _____

Термін проведення оцінки

Початок роботи з сім'єю

Закінчення роботи

Дата проведення оцінки

День

Місяць

Рік

	Дитина	Мати/ партнер	Батько/ партнер	Інші члени сім'ї*
Сімейний стан				
Неповна сім'я (мати/батько-одинаки)				
Батьки розлучені або не живуть разом				
Смерть одного з членів родини				
Сім'я багатодітна				
Дитина не біологічна (усиновлення, опікунство)				
Належність до соціальних меншин				
Батьки неповнолітні				
Новий партнер				
Вагітність				
Матеріальне забезпечення				
Погані житлові умови				
Багато людей проживають в одному приміщенні				
Бездомність				
Бідність/фінансова неспроможність				
Проблеми з харчуванням				
Безробіття/низькооплачувана робота				
Брак необхідних речей				
Емоційні стосунки				
Некерований гнів				
Депресія (на даний час)				
Низька самооцінка				

* Інші члени сім'ї — відомості про членів родини, які мають вплив на життя дитини

Форма 7

Інфантильність				
Відсутність взаєморозуміння між членами сім'ї				
Відсутність підтримки з боку родичів та знайомих				
Здоров'я				
Психічні розлади				
Фізичні розлади				
Хронічні захворювання				
Освіта і розвиток				
Обмежена освіта				
Нездатність до навчання				
Мовні проблеми				
Затримка розвитку				
Насильство				
Насильство вдома (триває в даний час або мало місце в минулому)				
Дитина зазнає фізичного та морального насильства				
Дитина зазнає сексуального насильства				
Дорослий** є жертвою сексуального насильства				
Дорослий – жертва насильства над дитиною				
Дорослий зазнає насильства у сім'ї				
Асоціальні прояви				
Алкоголізм або наркоманія дорослого				
Дорослого виховували батьки-алкоголіки або наркомани				
Притягнення до кримінальної відповідальності (у минулому)				
Перебування під слідством або у місцях позбавлення волі				
Позбавлення батьківських прав стосовно старшої дитини (дітей)				
Є діти, які виховуються в інтернатних закладах				

Разом підтверджених ризиків (X)Разом підозрюваних ризиків (?)

Хто проводив оцінку

Соціальний працівник _____
(Прізвище) (Підпис)

** Дорослий – дружина, чоловік, партнер або інші члени родини

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОСТІ І ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ПРОГРАМИ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

4.1. ЗРАЗОК ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЦЕНТР ДЕННОГО ПЕРЕБУВАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ З СІМЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

ПОЛОЖЕННЯ

**про Центр денного перебування для дітей з сімей,
які опинилися у складних життєвих обставинах**

1. Центр денного перебування для дітей з сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, (далі — Центр) — спеціалізована служба для дітей віком від 0 до 6 років із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, для надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги, яка створюється при центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
2. У своїй діяльності Центр керується Конституцією України та законами України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, Мінсім'ямолодьспорту, рішеннями центральних і місцевого органів виконавчої влади та органу місцевого самоврядування, наказами центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також положенням про центр, яке розробляється і затверджується центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
3. Фінансування Центру здійснюється за рахунок видатків, передбачених в місцевому бюджеті на реалізацію програм та заходів у галузі сім'ї, жінок, дітей та молоді.
4. Наказ про створення Центру денного перебування для дітей з сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, приймається відповідним центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
5. Метою створення Центру є допомога сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, попередження насильства в сім'ї та запобігання передачі дітей до державних закладів.
6. Основними завданнями Центру є:
  - надання дітям та сім'ям безоплатної комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги;
  - забезпечення дітей, які відвідують центр, одноразовим харчуванням;
  - збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини;
  - формування особистості дитини, набуття нею соціального досвіду;
  - забезпечення соціальної адаптації;
  - здійснення соціального супроводу сім'ї;
  - проведення тренінгових занять для батьків та спеціалістів.

7. До Центру приймаються діти із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, можуть залишитися поза сімейним оточенням, щодо яких існує загроза вчинення насильства, на підставі письмової згоди батьків та за направленням ЦСССДМ.
8. Усі діти, що приймаються до Центру, реєструються в журналі відвідувань. На кожну дитину та сім'ю заводиться особова справа. Для зарахування дитини до центру необхідно зібрати медичні довідки:
  - про стан здоров'я дитини;
  - про щеплення;
  - лабораторні аналізи крові, сечі, висіву калу на ентеробіоз.Працівники Центру сприяють в отриманні відповідних довідок.
9. Дитина може перебувати у Центрі протягом часу, необхідного для її реабілітації, але не більше 7 місяців.

Прийняті до Центру діти забезпечуються харчуванням, у разі потреби — одягом.
10. Батьки чи особи, що їх замінюють, зобов'язані приводити дітей у Центр двічі на тиждень, а в разі хвороби чи інших причин повідомляти працівників Центру.

Батьки зобов'язані сприяти соціальним працівникам у здійсненні домашніх візитів та відвідувати тренінги для батьків.
12. Рішення про зарахування дитини до Центру і вибуття дитини із центру приймається центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на підставі висновку соціального працівника, психолога та тренера, який проводить тренінги для батьків.
13. Трудові відносини працівників Центру, їхні права та обов'язки регулюються законодавством про працю.
14. Штатний розпис Центру затверджує директор центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
15. Центр під час покладених на нього завдань взаємодіє з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також з підприємствами, організаціями, установами, громадянами та їх об'єднаннями.
16. Центр може бути реорганізований або ліквідований за наказом директора центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у визначеному законодавством порядку.

4.2. ЗРАЗОК РАЙОННОЇ ПРОГРАМИ «РОДИНА ДЛЯ ДИТИНИ» НА 2005 – 2008 РОКИ

РІШЕННЯ ПРО РАЙОННУ ПРОГРАМУ «РОДИНА ДЛЯ ДИТИНИ» НА 2005 – 2008 РОКИ

Розглянувши клопотання Уманської райдержадміністрації від __ липня 2005 року №__ «Про затвердження районної Програми “Родина для дитини” на 2005 – 2008 роки», відповідно до пункту 16 частини 1 статті 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», враховуючи спільну Угоду про співпрацю між Уманською райдержадміністрацією та Агенцією США з Міжнародного Розвитку в Україні з питань розвитку систем сімейного виховання та захисту інтересів дітей та сімей, районна рада

вирішила:

1. Затвердити районну Програму «Родина для дитини» на 2005 – 2008 роки (додається).
2. Уманській райдержадміністрації, запропонувати виконкомам сільських (селищної) рад, установам та організаціям, зазначеним у програмі, забезпечити її виконання, про що інформувати районну раду щорічно до 10 січня.
3. Контроль за виконанням даного рішення покласти на заступника голови райдержадміністрації Сальнікову Л. А., постійну комісію районної ради з питань охорони здоров'я та соціального захисту населення, охорони материнства та дитинства (голова комісії – Соколи Л. М.)

Голова районної ради

А. А. Склярчук

ДОДАТОК
до рішення районної ради
від _____ 2005 року № ____

ПРОГРАМА **«РОДИНА ДЛЯ ДИТИНИ» НА 2005 – 2008 РОКИ**

Згідно з інформацією Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту більше ніж 100 000 дітей в Україні позбавлені сімейної опіки. Більшість з них перебувають у державних закладах: у притулках, інтернатах та дитячих будинках. Багато дітей вимушені боротися за виживання на вулиці.

В Уманському районі при Бабанській та Ладжинській школах-інтернатах проживають 34 дитини-сироти; з них 28 — позбавлені батьківського піклування. Всього в цих двох закладах знаходяться 225 дітей віком до 18 років, подальше влаштування яких вирішується дуже проблематично.

Також в районі постійно існує проблема бездоглядності та безпритульності дітей, що підтверджується кількістю неблагополучних сімей, яка щорічно зростає. Станом на 1.01.2005 року кількість таких сімей становила 168, в них дітей — 333. Постійно збільшується кількість відмовних дітей та дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями.

Для того, щоб потреби кожної дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах, були задоволені, необхідно створити комплексну систему сімейних форм виховання дитини в оточенні, максимально наближеному до сімейного.

Районна Програма «Родина для дитини» на 2005 — 2008 роки (далі — Програма) розроблена у відповідності до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Конвенції ООН про права дитини та Сімейного кодексу України.

Мета Програми — створення довгострокових, сталих та відтворюваних моделей сімейних форм виховання дітей, які в іншому випадку утримувалися б в інтернатному закладі, або жили на вулиці, за напрямками: збереження родини, створення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та національне всиновлення.

Програма вирішує наступні завдання:

- через послуги, спрямовані на збереження родини, вдвічі збільшити кількість охоплених програмою дітей, з числа тих, для кого існує загроза втратити сімейну опіку;
- на кінець 2008 року довести кількість прийомних сімей в районі до 10;
- створити в районі постійно діючі дитячі будинки сімейного типу;
- постійно збільшувати кількість дітей, усиновлених українськими сім'ями.

Всі завдання створюватимуть умови для того, щоб у майбутньому забрати з вулиць та інтернатних закладів набагато більше дітей.

Важливою частиною Програми є фінансова підтримка та допомога протягом трьох років з боку міжнародної організації Холт Інтернешнл, з якою районна державна адміністрація підписала спільну Угоду про співпрацю.

Фінансування Програми здійснюватиметься також в межах асигнувань, передбачених у державному та місцевих бюджетах, та з інших джерел, не заборонених законодавством.

ЗАХОДИ НА ВИКОНАННЯ ПРОГРАМИ «РОДИНА ДЛЯ ДИТИНИ» НА 2005 – 2008 РР.

1. Створити районний інформаційно-методичний центр з питань розвитку сімейних форм виховання, забезпечивши його необхідним оснащенням та спеціалістами.

**Районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (РЦСССДМ),
2005 – 2006 роки**

2. Створити систему підготовки спеціалістів по роботі з дітьми та сім'ями у складних життєвих обставинах.

**РЦСССДМ,
2005 – 2006 роки**

3. Забезпечити своєчасне виявлення неблагополучних сімей, їх облік і соціальний супровід.

**Виконкоми сільських (селищної) рад, РЦСССДМ,
відділ освіти райдержадміністрації,
служба у справах неповнолітніх райдержадміністрації
2005 – 2008 роки**

4. Створення і ведення банку даних дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів.

**Служба у справах неповнолітніх райдержадміністрації,
орган опіки та піклування райдержадміністрації,
РЦСССДМ
2005 – 2008 роки**

5. Створення умов для виховання дітей в сім'ях, захисту їхніх особистих, майнових та житлових прав.

**Виконкоми сільських (селищної) рад,
РЦСССДМ,
відділ освіти райдержадміністрації
2005 – 2008 роки**

6. Створення консультаційного центру при Центральній районній лікарні по роботі з молодими батьками та майбутніми матерями.

**Центральна районна лікарня,
РЦСССДМ
2006 – 2007 роки**

7. Забезпечувати систематичне обстеження та патронаж дітей з неблагополучних сімей.

**Центральна районна лікарня,
постійно**

8. Систематично здійснювати соціальний супровід дітей, які перебувають на вихованні у сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу за спеціальним планом.

РЦСССДМ, постійно

9. Вирішити питання створення в районі фонду соціального житла для надання його випускникам-сиротам та дітям з прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу.

**Виконкоми сільських (селищної) рад,
відділ з питань сім'ї та молоді райдержадміністрації
2006 – 2007 роки**

10. Першочергове вирішення питань по забезпеченню необхідних виплат та мінімальних стандартів, необхідних для фізичного, розумового та соціального розвитку дітей-сиріт на рівні, не нижчому за встановлений прожитковий мінімум.

**Управління праці та соціального захисту населення,
2005 – 2008 роки**

11. Забезпечити організацію літнього оздоровлення та змістовного відпочинку для всіх дітей з кризових сімей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

**Відділи освіти, культури,
з питань фізичної культури та спорту,
сім'ї та молоді
щорічно**

12. Створення системи роботи по підбору та навчанню потенційних прийомних батьків, усиновителів та батьків-вихователів.

**РЦСССДМ, виконкоми сільських (селищної) рад,
2006 – 2007 роки**

13. Розробка, видання та публікація методичних матеріалів, збірок законодавчих матеріалів та практичних порад для дітей, батьків, соціальних працівників з питань соціального та правового захисту.

РЦСССДМ, 2005 – 2006 роки

14. Розробка та проведення різноманітних тренінгових програм для груп учасників з питань розвитку різних форм сімейного виховання.

РЦСССДМ, 2005 – 2008 роки

15. Створення в районі мережі прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, як альтернативної форми виховання та утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

**Виконкоми сільських (селищної) рад,
відділ з питань сім'ї та молоді райдержадміністрації,
РЦСССДМ,
2007 – 2008 роки**

16. Висвітлення процесу реформування системи опіки та піклування, матеріалів досвіду влаштування дітей у сімейні форми виховання, можливості залучення громадян до розвитку дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей та усиновлення.

**РЦСССДМ, редакції місцевих ЗМІ,
2005 – 2008 роки**

17. Забезпечення матеріально-технічним оснащенням та обладнанням діяльності по виконанню Програми «Родина для дитини».

**Фінансове управління райдержадміністрації,
РЦСССДМ,
2005 – 2008 роки**

**ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ
НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ
З ДІТЬМИ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ,
ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ**

Редактори: *Попсуєнко Ю. Г., Шум І. О.*

Фото на обкладинку: *Харишук В. І., Чернишук Л. Я.*

Коректор: *Шум І. О.*

Макет та верстка: *Е. А. Авраменко*

Додрукова підготовка та технологічний супровід: *Е. А. Авраменко*

Підписано до друку 22.04.2008 р. Формат 64х90/8

Гарнітура «Ньютон». Друк офсет. Умов. друк. арк. 20,12. Наклад: 250 пр.

Віддруковано в друкарні «Р. К. Майстер-принт», зам. № 00665

04074, м. Київ, вул. Шахтарська, 5. Тел. (044) 430-15-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців серія ДК №3165 від 14.04.2008 р.

Холт Інтернешнл.

В80 ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ СІМ'ЯМ З ДІТЬМИ
РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
ОБСТАВИНАХ: Методичні рекомендації. — К.: «Р. К. Майстер-принт», 2008 — 196 с.: іл.